

D^R. JUBA ADOLF

ISKOLAORVOS ÉS EGÉRSZÉGTANTANÁR, AZ ORSZÁGOS KÖZOKTATÁSI TANÁCS TAGJA

FELSZÓLALÁSA A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG 1905 ÁPRILIS 28-ÁN

TARTOTT ÜLÉSÉN.

Bevezetés.

Mint figyelmes hallgatója az eddig lefolyt előadásoknak, melyek engem közlről érdekeltek, kértem a szót; egyébként mindjárt az első előadás meghallgatása után jelentkeztem, mert úgy éreztem, hogy a tényleges állapotok ismerete hiányzik. Rettenetes nehéz véleményt mondani az iskoláról olyannak, a ki nincsen benne, a ki nem ismeri annak rettenetes *szövevényes szerkezetét, a számos föltételt, a melytől eredményes működése függ.* Erre az *emlékezés a saját diákéletére távolról sem elég,* annál kevésbbé, mert az iskola azóta rendkívüli nagy átalakulásokon ment keresztül. Egyes felszólaló, ha jól tudom, Salgó dr. tájékozatlansága rettenetesen meglepett, így az óráközti szüneteket minálunk nem ismeri, különben nem követelné azok rendezését; nálunk 1876 óta, tehát 30 év óta, minden óra közben *10-10 percnyi* szünet van elrendelve (29. §.) a mely voltaképen legalább 15 perczet tesz ki, míg a sereg bevonul, a rend helyreáll és a tanítás megkezdődik.

Különös gondolatok is foglaltak el ezen előadások meghallgatásakor, így például azt gondoltam: hogyan esnék az orvosi vagy ügyvédi karnak, ha egymásután középiskolai tanárok beszélnének az orvoslásról. Azon is tűnődtem, hogy miért is foglalkoznak mindig csak a közép, iskolával és nem a vele egyrangú más iskolával és miért nem nevezetesen az elemi iskolával, a hová mindenki járni köteles, vagy épen-séggel az egyetemmel, a hol talán szintén nincsen minden a legjobban? *Beékelve az elemi iskola és az egyetem közé,* a középiskola egyrészt mindig azt kapja hallani, hogy az általa kibocsátott ifjak nincsenek az egyetemnek kellőkép előkészítve, míg másrészt kénytelen azon az alapon tovább dolgozni, melyet az elemi iskola rakott és a mely alap sokszor nagyon is ingadozó. Ezzel nem akarom vádolni az elemi

iskolát kötelességmulasztással, mert lehetséges, s bizony számos esetben úgy is van, hogy az elemi iskolai anyagot a gyermek válla játszva megbírja, míg a középiskolai reá nézve túlnehéz. A ki 5 kilogrammot könnyen tud elhordani, arról még távolról sem bizonyos, vajjon képes lesz-e 8-10-el megbirkózni. Az azonban mindennapi dolog, hogy elemi iskolát jelesül végeztek az első gimnáziumban buknak.

A középiskola felé fordult általános érdeklődést azért még sem óhajtánám gáncsolni vagy épenséggel rosszallani, hivatkozván arra az elvre, hogy vele csak az foglalkozzon, a ki hozzá ért. Első sorban azért, mert a középiskola szövevényes szerkezeténél fogva minden adat becses, minden vélemény megfontolandó, minden nézet helyességére nézve megvizsgálandó. Másodsor, mert mindegyikünk tudja és érzi, hogy a magyar faj hegemoniája az országban és tekintélye a külföld előtt a magyar intelligencia felsőbbbségétől függ, a mit bizony nem lehet semmiféle erőszakkal megszerezni, hanem csak tudással.

Ugyanaz a feladata és szerepe a jelenlegi művelt magyar társadalomnak, mint a középkorban a magyar középnemességnek.

De bátorkodom fejtegetésem alapjául két másik elvet felhozni, melyek elseje közvetlenül következik a fentemlítettekől és mely voltaképp egy régi latin közmondás (ha szabad még latinul idézni): *Non scholae, sed vitae discimus*, „nem az iskolának, hanem az életnek tanulunk”.

Valamikor a kiválasztásnak a megfelelő munkára képes elemeknek meg kell történnie. Ha nem a középiskolában és nem az egyetemen történik, megteszi maga az élet, a könyörtelen bíró, a mely dédelgetést, elnézést nem ismer. Részemről azt tartom, hogy *mentől hamarább történik a kellő kiválasztás, nevezetesen a túlnyomóan szellemi pályáktól való távortartása a gyengébb elemeknek, annál jobb az illetőre, az illető családjára nézve*. Felejtethetlen marad előttem a saját osztályom: egy nemzetiségi vidéken újonnan felállított gimnázium első osztályába 71-en léptünk, a VIII. osztályba jutott a más-honnan jöttékkal együtt, 33. Az érettségi alkalmából közülünk nem kevesebbnek, mint 15-nek kellett volna megbuknia. Két napi tanácskozás után, nem akarván az intézetet először végigjártakat megszégyeníteni, egy kivételével, a kit egy évre visszavetettek és más 2–3 kivételével, a kiket két hó múlva javításra bocsátottak, mindannyit keresztülengedtek. A következmény szomorú lett: mind a 15 elkallódott vagy tengődik. Rendkívül érdekes lenne hiteles módon követni, hogy a középiskolát különböző eredménnyel végeztek miképp állják meg a helyüket az életben; már többször gondoltam rá, de az óriási munkától visszariadtam.

A másik elv, melyet vezetőkép tűzök ki, nem csupán a középiskolai túlterhelés kérdésével foglalkozni, hanem a *középiszkolai tanuló egész munkájával, a melyet neki úgy a testi, mint a szellemi fejlődése érdekében teljesítenie kell*, ha a társadalomban a neki szánt helyet teljesen betölteni akarja. Az iskolát nem szabad a tanuló többi teendői

közül kiszakítani, azt mondván, hogy a tanulónak csak egy feladata van: a tanulás, a többi mind mellékes, mind elhanyagolható. A hiba ezen okoskodásban nem a tanulás hangsúlyozásában, hanem az iskolának való tanulás kizárólagos hangsúlyozásában áll, a mely a testi fejlődésre, a társadalmi műveltség megszerzésére semmi tekintettel nincsen.

Túlterhelés és idegbajok.

Midőn tehát azon, nézetem szerint egyedül helyes álláspontra helyezkedem, hogy a tanulók túlterhelésének kérdése megítélésében *nem szabad egyedül az iskola merev álláspontjára helyezkedni*, ezzel egyúttal elejét kívánom venni minden esetleges szemrehányásnak, hogy iskolaorvos létemre inkább az iskola pártját vagyok hajlandó fogni, mint a mely szemrehányás az olyan amfibiumokkal (kételtűekkel) szemben, milyenek mi iskolaorvosok vagyunk, a kik orvosok vagyunk, a mellett tanítunk, nagyon is könnyen emelhető. A pártatlan igazság szempontjából mindjárt legnagyobb sajnálatomra föl kell hoznom, hogy az ideg- és elme-orvosok, különösen a kik e téren bő tapasztalatokkal rendelkeznek, *nem közölték, miszerint a fiatal korban észlelt elme és idegbajokban hányszor tudták az iskolát, az iskolai tanítással járó túlterhelést mint oki mozzanatot a többiek mellett megállapítani*. Ezen kérdésre a feleletet rendkívül fontosnak tartom és ha netalán azt hiszik, hogy ezen adatok közlése nem való laikus közönség elé, akkor tegyék meg a szakkörökben, de mindenesetre tegyék meg. Az nem tesz semmit, ha ezen adatok egybegyűjtésére esetleg évek kellene, a fő, hogy kellő alapossággal történjék; idő van hozzá elég, mert alig néhány esztendeje az új középiskolai tanterv életbeléptetésének és nem remélhető, hogy 1-2 évtized előtt a kormány egy ily nagy munkát, mint a milyen a tantervváltoztatás, újból elrendeljen. Örömmel látom, hogy *Oláh dr. a fiatalkori elmebajok miatt nem okolja az iskolát, mert az veleszületett alapon fejlődik ki*.

Egyébként a német elmeorvosok véleménye is felette szétágazó, vajjon az iskola látogatása előmozdítja-e az elmebajok kitörését gyermekeknél és fiataloknál. 1877-ben Finkelburg okolta részben az iskolát, 1881–82-ben *Hasse és Snell* élesen megtámadták a höheres Unterrichtswezent (gimnáziumot), de már *Ebbinghaus* tartózkodóan ítélt és *Kraepelin* szerint az iskola nem szerepel mint közvetlen ok, hanem mint általánosan károsan ható tényező. 1900-ban *Aust* fölismeri a kapcsolatot iskola és elmebaj között, de *Westphal* Hasse-val szemben hangsúlyozza, hogy fölhozott érvei nem bizonyíték. A német elme orvosok gyűlése Berlinben, 1883-ban nem tudott újabb bizonyítékokat fölhozni és 1884-ben *a porosz Wissenschaftliche Deputation* *elmegyógyintézetekben végzett kutatások alapján azt következtette, hogy nem bizonyos, de nem is valószínű, miszerint az iskola okozta túlterhelés a tanulók elmebajainak kizárólagos oka lenne, vagy hogy utóbbi időkben az*

ilyen elmebajosok száma megnövekedett volna Conrads szerint az iskola ritkán okolható magában, sőt Friedmann sohasem látott iskolai túlterhelés által okozott psychosist.

Ezen ellentétes vélemények szempontjából igen értékesek egy stuttgarti idegorvosnak, *Wildermuth-nak*¹⁾ *adatai*, melyeket a nürnbergi iskola-egészségügyi kongresszusnak bemutatott. Adatai annál értékesebbek, mert egész Németországban *Württembergben legnehezebb a középiskola*, az igen orthodox evangélikus lelkészek azonkívül sok bemagolni valót követelnek a hittanból. A gimnáziumi tanfolyam – legalább 10 év előtt, mikor ott voltam, így volt – 9 helyett 10 évig tart, latin nyelvet mind a 10 évfolyamban tanítottak és sokkal nagyobb óraszámban, mint bárhol másutt. *Wildermuth* 14 év alatt 9000 elme- és idegbeteget látott, köztük 360-nak kora 6-18 év között ingadozott. A *fiatalkori elmezavar* (Dementia praecox) 48 esetében a szigorúan felfogott terheltség 70 %-ot tett ki, ellenben egy esetben sem tudta az iskolát vagy a házi nevelést okolni. *17 százaléknál (a 48 közül) az iskolát lehetett volna okolni*, mert szellemi munkaképességük megszakadt, rosszul tanultak, figyelni nem tudtak, de az előzmények szorgosabb kutatása kiderítette, hogy *az elmezavar tünetei már régebben fennállottak*. Iskolára terhelő körülményt nem tudott kimutatni 63 más elmebajban sem. *Az idegbajosok között azonban előfordultak olyanok is, a kiknek megbetegedésével az iskolát kellett okolnia, de ezek száma elenyésző csekély a terheltekkel szemben*. Így a 91 ideges (neurasthenias) közül terhelt volt 40%, míg iskolára visszavezethető volt 4 eset, nem is 5%. A 39 gyermek közül, kik 14 éven alóliak voltak, egy fiú megbetegedése a vizsgára való készülésre vezethető vissza, 3 eredetileg gyenge tanuló volt és 1 leány betegsége a tanítóné durva, tapintatlan bánásmódjában találta okát. A 15-18 éves ifjak közül *15 magasabb iskolát látogatott és 14 gyakorlati állásban volt*. A tanulók közül *6 betegségét a szellemi túlterhelésre vezette vissza; kettő tényleg túlerőltette magát az érettségénél*, egynek fiatal kora óta fennálló hemikraniáját a szellemi munka tetemesen fokozta és egy-nél – ki mindig első volt, – nem az iskolai, de az *otthoni magánmunka* idézte elő a betegséget. Az utolsó kettőnél más ok forgott fenn. A 14 éven fölül 15 *iskolás leány közül egy a tanítónőképezőben túlerőltette magát, 6 pedig zongorával, 12 gyakorlati állásban levő leány közül ideges baját 2 testi túlerőltetésre vezette vissza. A hysteria 97 esete közül az iskola csak 1 esetben volt vádolható*: egy fiú jól tanult, de mindenáron egy osztályt átugrani akart. 4 esetben a tanító rossz bánásmódja szerepelt, a terheltség 40%-ban volt kimutatható. Egyéb ideges bántalmak (chorea, tic convulsif stb.) 63 esetében semmiféle összefüggés sem volt kimutatható iskola és idegbetegség között.

¹⁾ Internationaler Kongress für Schulhygiene, II. kötet. 50. lap. 1904.

A szkepticizmus mindenesetre igen jogosult és e tekintetben nem ingatnak meg *Schusehny*¹⁾ dr. igen szorgalmas munkájában foglalt adatok sem, melyek manap is bőven megérdemlik az újbóli átolvasást. Nem az a baj, hogy adatait 1894-ben közölte, inkább azon körülmény, hogy csak 205 tanulót vizsgált, kiknek legnagyobb része izraelita, tehát eleve is idegesen terhelte, hogy úgy az ideges terheltség, mint az idegesség megállapítására – eltekintve a fejfájástól, a mely sokféle jelentőségű – csak a testi tüneteket vette számba, nevezetesen túlságos súlyt helyezve a Rosenbach-féle tünetre, az elmebeliekre pedig nem fordított gondot, végül nem mutatja ki, hogy hány esetben vezethető vissza az idegesség az iskolára, nevezetesen a túlterhelésre, és hány esetben iskolán kívüli okra. Érdekes, hogy az akkor 23 év óta fennálló főreálnak eddig csak egy öngyilkosa akadt, elmebajosa pedig egyetlenegynek sem. (18. lap.) Iskolaorvosok részéről *is újabb vizsgálatok végzését kell sürgetnem*, bár addig, míg fizetésük ilyen nyomorult, mint most (évi 400 korona, miből 200 korona a heti 2 órai egészség-tan tanításáért jár), ilyen fáradtságos és sok körülekintést igénylő kutatást elvárni nem lehet.

Azt gondolom, hogy az elme- és ideg orvosok az iskolának okolásával úgy járnak, mint *a szemorvosok a közellátás kérdésével*. A breslauer Gohn által megindított mozgalomnak az iskolaépítkezés terén rendkívül jó hatása volt; egész bátran állítom – mert Németországot és Svájcot keresztül kasul ismerem, – hogy újabb iskola-épületet nem emelnek, mely a hygiene legszigorúbb követelményeinek meg nem felelne, nevezetesen a mely kifogástalan világos tantermekkel nem rendelkezne. Daczára ezen körülménynek, *Colin* kénytelen volt a múlt évi nürnbergi kongresszuson bevallani, hogy a közellátók száma nem fogyott, hogy tehát a közellátás oka az iskolán kívül keresendő. Ezen tapasztalatra jutottam én 20 év előtt egész fiatal orvoskoromban a medikus-korban végzett szemvizsgálataim alapján, akként okoskodva, hogy a hol az iskolaépületek rosszak, a magánlakások még rosszabbak, – csak nézzünk körül – és hangsúlyozva az öröklés fontosságát, éppen a közellátásra vonatkozólag.

Ideg- és elmeorvosi megfigyelések alapján nem lehetvén a középiskolai tanulók általános túlterhelését kimutatni, – a mi nem vág össze Ranschburg dr. állításával, hogy az idegesség oka a pszichiaterok általános véleménye szerint a túlterhelés – nem marad egyéb hátra, mint a tanulók munkáját, elfoglaltságát sorra venni, megbírálni és így a következtetéseket levonni.

Az iskolai munka.

Első sorban foglalkozunk az iskola által a tanulóra reárott munkával úgy az iskolában, mint odahaza. Azután a középiskolai

¹⁾ A középiskolai tanulók idegessége. 22. old. 1894. Singer és Wolfner.

ifjú egyéb tanulni valójával és munkájával, a mit a szülői ház szab reá és a mit önként vállalira vesz. Végül nézzük a társadalmi szempontból hozzáfűzött igényeknek mikénti ránehezését is.

A tananyag.

A *tananyag*, a mit a középiskola látogatóira reárá, a minek elsajátítását azoktól méltán elvárja, közepes szellemi tehetséggel felruházott, *közepes szorgalmat kifejtő fiatal egyénekhez van megszabva*. Főleg manap állítható az, a mikor mindenki belátja, hogy a középiskolának nem lehet célja a sok tudományos ismeret megszerzése, hanem bizonyos általános műveltség és bizonyos fokú önálló gondolkodás elsajátítása. Tekintettel az egyetemre és műegyetemre, *bizonyos színvonal alá menni nem lehet*; tekintettel a kultúrnépek élénk érintkezésére, mely alól egy sem vonhatja ki magát, bizonyos egyöntetűség fejlődött ki. De a színvonal nagyobb fokú sülyesztése a tanczélnek és tananyagnak megszorítása által *nincs is érdekében egyetlen nemzetnek, legkevésbé nekünk, a kiknek ellenkezőleg mindenképen ki kell mutatnunk, hogy a haladás terén lépést tartani képesek vagyunk*.

Középiskoláink.

A középiskolába kerülő tanulók szellemi képessége igen változó fokú lévén, a leggyengébbtől a legtehetségesebbig, egyik részére a mostani mérsékelttananyag is föltétlenül sok; látszik abból, hogy *milyen sokan esnek el* a középiskolákban a 8-9 évi tanítási idő alatt.

E tekintetben, sajnálatomra, hazai adatokkal nem szolgálhatok. Legalább Budapestre vonatkozólag meg akartam győződni, hogy például az 1896/7. tanévben az első gimnáziumba vagy reálba került tanulók közül hány jutott a másodikba, harmadikba, a nyolczadikba és hogy közülök végül hány tett érettségit, de az adatok beszerzése legyőzhetetlen nehézségekbe ütközött. Azonfelül az eredmény nem is lett volna bizonyos, mert nagy a vándorlás a fővárosi iskolákból a vidékiekbe és viszont, mert gyakori az átlépés a reálból a gimnáziumba és fordítva.

Benda¹⁾ szerint a porosz gimnazistáknak *csak 20%-a teszi le az érettségit*, Badenben csak 19, Svédországban 25%. A porosz gimnáziumba lépők közül csak 40% tudja az önkéntességi jogot megszerezni, a mihez ma az Unter-Sekunda (szerintünk a VI. osztály) elvégzése szükséges, míg nemrég még ezeknek külön vizsgát kellett tenniök. Az a sok ifjú tehát, a ki így eltávozik a középiskolából, az megszabadul a túlterhelés veszélyétől, míg az aránylag kevés, de felette nehezen tanuló, *a ki mindenáron a középiskolát végezni*

¹⁾ Internationaler Kongress für Schulhygiene. II. kötet 6. oldal. 1904.

akarja, vagy a kit szülői erre kényszerítenek, ennek a veszélynek kétségtelenül ki van téve, még a legjobb tanítási módszer szerint is. A vasszorgalom, a mit az elsők kifejtének, a rendkívüli kötelességtudás, melyet náluk észlelni lehet, oly becses tulajdonságok, melyek alapos reményt nyújtanak, hogy az életben is, ha nem is éppen könnyen, de tisztességesen megállják a helyüket, míg a második csoportra nézve oly kedvező jóslatot felállítani nem lehet, de legalább nem az iskolát terheli a felelősség, ha az élet útjában elmerülnek.

Az *iskolai szorgalmi idő* az 1883-i középiskolai törvény értelmében, a technikai tárgyak beszámításával, legfeljebb *heti 26 az alsóbb és 28 óra a felsőbb osztályokban*, a mi Moravcsik tanár szerint nem sok, a testgyakorlatra szánt idő kizárásával, a mely heti két tornaórát és egy kötelező játékdélutánt, vesz igénybe. *Benda* szerint a kötelező órák maximuma Ausztriában 25, Angliában 27, Franciaországban 28, más országokban legfeljebb 30, a német gimnáziumokban 30-31, a német főreáliskolákban 31, a német Reform-Schul-ekben 31-33 óra a felsőbb osztályokban. Nincs módomban jelenleg ellenőrizni, vajjon adatai a valóságnak megfelelnek-e. Svédországra nézve 1899-ben 31 órát találtam egy svéd értesítőben.

Nekünk látszólag kétféle, de voltaképen négyféle középiskolánk van, kétféle gimnáziumunk és kétféle reáliskolánk. Mindenütt egész Európában, legutoljára Franciaországban, életbe lépett a középiskolák többféle tagosítása, mert mindenütt belátták, hogy az *egységes középiskola egyelőre lehetetlenség* és hogy a különböző főiskolai életpályák szerint különböző középiskola föltétlen szükséges. Hiába sürgeti Oláh dr. az egységes tudomány nevében az egységes középiskolát; ha a mai felfogás szerint minden pályára egységesen képesítő középiskolát akarna valaki létesíteni, oly rettenetes túlterhelés keletkezne, a mitől még Oláh dr. is megijedne. Éppen azért, mert az egységes középiskola egyelőre lehetetlen, *találták fel Európaszerte az egyetemleges jogosultságot*, a melynek minálunk Wlassics Gyula dr. miniszter volt leglelkesebb szószólója. Tekintetbe véve a tudományok különböző ágainak mind nagyobb fejlődését, *nem is hisszük, hogy az egységes középiskola egyhamar létesüljön, ha csak úgy nem, hogy a középiskolák felső osztályait a főiskolák megfelelő szakjaihoz csatolják.* De ez majdnem ugyanaz, a mire manap törekszenek mindenfelé: egységes középiskola az alsóbb osztályokra nézve, bi-, tri- vagy épenséggel quadcifurkációval a felső osztályokban.

A kétféle gimnáziumunkban (görög és görög pótlókban) a tanórák száma a törvényes, a reáliskolák rendes tanmenetében szintén. Ismeretes, hogy éppen az egyetemleges jogosultság szempontjából számos reáliskola felsőbb osztályaiban a *latin nyelvet rendkívüli tárgyképp tanítják*, miáltal a reáliskolai tanulóknak a nagyobb és későbbi pályaválasztás lehetőségét megtudják adni, különben a reáliskolák jórészt be kellene csukni, alig maradna bennük tanuló. Ezen latinul tanuló

reáliskolai növendékekre hetenként 4, 3, 3 és 3 órai tanítást ró a latin nyelv a 4 felső osztályban. *A jelentkezés önkényes, sot határozottan ki van mondva, hogy gyöngye előmenetelik tanuló* ezen tanfolyamban részt nem vehet. Minthogy miniszteri rendelet értelmében e rendkívüli órákkal együtt a maximális megterhelés 32 órát tehet ki, ezen szempontból sem lehet ezen tanfolyamot kifogásolni, bár nézetem szerint lényeges terhet ró az illetőkre, sőt itt, hol az egyhuzamban való tanítás folyik, mint itt a fővárosban, *heti két délutánnak feláldozásával, megrottásával van egybeköve.*

A többi rendkívüli tantárgyak tanítására az iskola semmiféle befolyást nem gyakorol, kivéve az *egészségtant*, melyet a 7. és 8. osztályban tanítunk. A tárgy fontossága miatt, mely a helyes életmódra tanítja az ifjút, a nevezetesebb közegészségügyi vívmányokra hívja föl az ifjú figyelmét, sok középiskolában egész rendes tantárgynak veszik. Én mondhatom, mindig *némi lelkiismeretfurdalást érzek*, hogy az egészség érdekében, a minek ígését hirdetjük, nagyobb munkát rovunk az illető ifjakra, illetőleg a délutánok kellő felhasználásában gátoljuk. Azért mindig azon tanácsot adom társaimnak, a kiknek nem kell két párhuzamos osztályból alakított csoportokat oktatniok, hogy a rendes szorgalmi idő alatt iparkodjanak tanítani, a betegség vagy más okból elmaradt tanárok helyettesítését elvállalva. Tanítványaim nagy örömeire így tettem többször a VIII. ker. községi főreáliskolában. Némileg megnyugtat, hogy az egészségtanból otthoni leckét nem adunk föl és *él bennünk a remény, hogy a legközelebbi tantervváltoztatás alkalmával a rendes tantárgyak közé sikerül behozni.* Megpróbáltam ezt már a mostani tanterv készítésekor, de akkor azzal ütöttek el, hogy a tantárgyak a törvényben taxatívén föl vannak sorolva. Azóta reájöttem, hogy a törvény megsértése nélkül miképpen lehet az egészségtant behozni. Azt hiszem ennek mindenki örülne.

A tanév tartama.

A tiszta betekintés végett szükséges egy pillantást vetnünk a *tanév tartamára a különböző országokban*, a mire vonatkozólag pontos adatokat szerezni nem is olyan könnyű dolog. Nyilvánvaló az az ország, a melyeknek szorgalmi ideje hosszabb, az kevesebb napi tanítással elégedhetik meg, a katolikus és méginkább a görögkeleti államokban a sok ünnep igen érezhető befolyást gyakorol. A budapesti középiskolákban az izraelita ünnepek ősszel, tavasszal szintén megakasztják az egész osztály feladatát. Azon esztendőben, a melyben az ifjúság országos tornaversenye lesz megtartva, közel egy hét szorgalmi idő vész el a vendégfogadásra kijelölt intézetekben. A svéd kormány által az 1900-iki párisi világiállításkor közrebocsájtott, Svédországot ismerető 2 kötetes könyvben találtam adatokat a szünidők tartamára vonatkozólag. *Legrövidebb a tanév Svédországban: 36 hét, a nagy szünidő június elsején kezdődik és teljes 3 hónapig tart.* Mikor 1899-ben

Svédországban jártam, május hó 28-án érkeztem oda a berlini tudó-vészkongresszusból, csak két napon át láthattam iskolát, tanulmányozhattam testgyakorlásukat. Minden vizsga nélkül, úgyszintén minden felindulás nélkül, június 1-én befejeződött a tanév. Ezen hosszú szünidőre a városok csekély száma és vidéki tanulók túlnyomó volta kényszeríti az országot. Nehogy túlsokat felejtssenek a hosszú szünidő alatt, minden tanulónak az értesítőben az osztálya számára kijelölt munkát: *fordításokat, gyakorlatokat, számtani példákat meg kell csinálnia és ősszel bemutatnia.* Svéd becsületességgel ezt a szünidei feladatokat szülei felügyelete alatt gondosan meg is csinálják. Dániában a szorgalmi idő 43, Poroszországban 42, Ausztriában 42, Franciaországban 41, Norvégiában 38½ hetet tesz ki. Évekkel ezelőtt Berlinben a Luisen-gimnázium értesítőjében foglalt adatok alapján összehasonlítottam a viszonyokat a hazaiakkal és csupán a nagyobb szüneteket véve számításba, teljesen ugyanazon eredményre jutottam. A vizsgákra, beíratásokra s minden egyébre számítandó idő leszámításával *2 órás tantárgynál 70 tanóránál többet számítani nem lehet.* Sőt 2 órás tantárgynál megesik, ha véletlenül az egyik vagy mindkét óra oly napokra esik, a mikorra a tanév alatt az ünnepek esnek, hogy még a 60 órát sem éri el. Részemről mindig eleve megnéztem a nap-tárt és a szerint kértem a napokat.

Franciaországban a közoktatási miniszter a nemzeti ünnep (júl. 14.) akarja befejeztetni a lycèek tanítását és a szülők, úgyszólván az intézetek véleményét kérte ki, vajjon a tanévnek ezen kétheti rövidítését az egyéb (húsvéti, újévi) szünetek rovására tegye-e vagy pedig csak egyszerűen elengedje-e. Az eredményről és határozatról eddigelő nem olvastam semmit sem.

Itt még meg akarom említeni a *porosz és egyéb német középiskolák féléves rendszerét*, a mely számos, nem épen megvetendő előnyökkel rendelkezik. Minden nagyobb középiskola voltaképen kettős, az egyiknek tanéve húsvétkor kezdődik, a másiké Szt.-Mihály napjakor. A ki bukik akár osztályában, akár érettségikor, csupán egy fél évvel lesz visszavetve és akkor esetleg a másik kurzuson folytatja tanulmányait. A tanárok könnyebben is határozzák el magukat a tanulók buktatására. Gyermeük egészsége miatt aggódó szülők emígy könnyebben elhatározzák magukat csemetéjüknek pihentetésére ½ éven keresztül, míg nálunk minden szülő rettenetesen fél a tanév elvesztésétől. Súlyos betegségből alig hogy felépültek a gyermekek, máris kénytelenek újból az iskolába járni, nehogy az évet elveszítsék. Néhány év előtt egy kartársam panaszkodott fiának ideges szívjelenségei miatt, de daczára tanácsomnak, még sem volt hajlandó fiát egy évre az iskolából kivenni, mert sokalta a veszteséget, mely lehet, csak látszólagos végeredményben, de a jelenben tényleges volt. Nehézsége ezen, egyébként Poroszországban is már tűnedező rendszernek a fokozott, úgyszólván kettős kiadásokban áll.

A klasszikus nyelvek.

a) A latin nyelv.

Térjünk át mindjárt a *latin nyelv* kérdésére, a melynek tárgyalására a Társadalomtudományi Társulat oly nagy súlyt fektet, úgyszintén a görögre, a melyet, úgy látom, mindenki már halottnak hisz. A két nyelv szükségessége nem egy forrásból ered. A latin nyelvre kétségtelen, a római civilizációnak befolyása a mai korra, mely régebben még nagyobb volt, míg ma folyton csökkenőben van. Az egyház befolyása révén a *közlekedés általános nyelvivé nőtte ki magát*, a művelt társadalomnak, a tudománynak nyelve lett. E tekintetben hiányát még ma is érezzük, bizonyítják a kísérletek egy általános nyelv készítésére, nevezzék azt volapüknek vagy esperanzának. A társadalom felszabadította magát a latin nyelv uralma alól, a tudományok is sorban egymásután, és ha valaki kérdez, vajjon az *orvostudomány szempontjából szükséges-e a latin nyelvet tudni, határozott nem-mel vagyok kénytelen felelni* és kénytelen vagyok dicsérni a *japánokat*, a kik ennek megfelelően, a középiskola legutolsó évében foglalkoznak vele, hogy a latin szavak olvasását és kiejtését elsajátítsák.

De van két tudományág, a melyre nézve a latin nyelv *feltétlenül* szükséges s pedig a *theológiai és jogi szak*. Az elsöre nézve bizonyára senki sem fog szavaimban kételkedni, a katolikus papnevelőkben és egyetemi fakultásokon még manap is kizárólag latin nyelven folyik a tanítás. A jogi szakban sem nélkülözhető a latin nyelv, legalább *manap* még nem. A mennyire tájékozva vagyok, a római jog alapját képezi az összes jogoknak, ennél fogva mindenütt egész Európában legelőször ezt tanítják, és jogászörökben elterjedt általános nézet szerint jó jogász csak az lehet, a ki a római jogot alaposan tudja. A római jog tan- és kézikönyvei tele vannak latin jegyzetekkel és idézetekkel, melyeket meg kell tanulniok. Képzeltető a munka, ha azt valaki nem érti meg teljesen.

Jól tudom, hogy a mai társadalom sok tekintetben elhagyta a római jog alapját és valószínűnek tartom, hogy ez mind nagyobb mértékben fog történni. Továbbá azt sem tartom lehetetlennek, hogy a római jog tanulásában a latin nyelvet el lehetne hagyni és kizárólag a hazai nyelvet használni, de ez csak úgy volna képzelhető, ha az illető jogforrásoknak kétségbevonhatlan hiteles fordítása kodifikálva lenne, a mi mégis csak bajos dolog. Ez különben nem tartozik reám, szememben fődolog, hogy a jogász a latin nyelvet nem nélkülözheti. Egyetemeinken és főiskoláinkon összesen 12.109 hallgató volt beírva, kik közül theológus volt 1847, továbbá jogász volt 6037, összesen 7884, azaz 65%. Hozzászámítandók még a klasszikus nyelveket tanuló bölcsészethallgatók, nemkülönben a történészeknek készülők is, kik az 1849 bölcsészhallgatónak bizonyára jó %-át teszik.

E két, a theológiai és jogi szakra lépőknek a latin nyelvvel a középiskolában *okvetlenül* meg kell ismerkedniük és így azoknak is, kik latin nyelvtanárok akarnak lenni. Maga *Benda*, a ki a nürnbergi iskolaorvosi kongresszuson a túlterhelés kérdéséről referált, egy szót sem szólt a latin nyelv ellen, de igen a görög ellen. Csak az a kérdés, vajjon mennyire kell ezt nekik elsajátítaniuk? És e tekintetben *nagyon háládatos munkát végezne az a jogi tanár, a ki a reáliskolát végzett tanulók tudását a római jogból figyelemmel kíséri*, a kik ott csak 4 éven át rendkívüli tárgyképen tanulták a latin nyelvet. Ha ezen tapasztalatok kedvezők, úgy igen nagy lenne a nyereség, mert akkor kétségtelen lenne, hogy a 4 esztendei latin tanulás elég. Esetleg azt is lehetne megtenni, a mit Németországban megtettek: alkalmat adni az egyetemen, hogy a latin nyelvben nem elég erősen tökéletesítsék tudásukat. Itt megemlítem, hogy a *norvég középiskolákban* 1896 óta elejtették a klasszikus nyelveket, csupán néhány intézetben a választható tárgyak közé tartozik, de sehol sincsen oly kevés jogász, mint e szegény és becsületes nép között. A latin nyelv számos lelkes védője azt tartja, hogy ugyanazt a tanczélt, a mire eddigelé egész középiskola 9 éve kellett, *6 év alatt* is el lehet érni és ehhez képest keletkeztek a különböző *Reformschule*-k Németországban és egyebütt, például Svédországban is, a hol 6 éven át összesen heti 40 órában foglalkoznak a latinnal (7, 7, 6, 6, 7, 7 az óraszám az egyes osztályokban). *Benda* szerint azonban a kétféle német *Reformschule*-ben (Frankfurter System: közös alapból fejlődik ki gimnázium és reál-gimnázium, Altonaer System: közös alapból fejlődik ki reál és reál-gimnázium) a *megterheletés a felsőbb osztályokban nagyobb*. Minthogy ezen *Reformschule*-k már több mint 10 év óta fennállanak, felett *gondos megfigyelés* tárgyát képezik úgy a tanférfiak, mint a tanügyi hatóságok részéről, rövidesen néhány év alatt igen alapos vélemények várhatók ezen kérdésben és igen ajánlatosnak tartanám, hogy a mi tanférfiaink is vele behatóan e helyszínén foglalkozzanak. Sőt attól sem ijednék vissza, ha *kormányunk kísérleti célból egy rendes középiskolát úgyanekkép berendezne*, legcélszerűbb lenne egy kettős középiskolát felhasználni, gondosan ügyelve, hogy a tanerők értéke, a kétféle tanfolyamon egyforma legyen. *A tanterv készítése* azonban meglehetősen nehéz lesz*, mert a tárgyelosztás bő tapasztalatok szerint nem az alsó, hanem a felsőosztályokban nehéz. Azonkívül *le kell inondant azon elektív hatásról*, melyet főleg a magyar fiúra nehéz latin nyelv tanításával az amúgy is túlsok ifjúval szemben követni kell, a melyet aztán más tárgyra kellene áthárítani, a mi viszont boldogulásukat egyéb iskolanemben jobban megakasztaná. De ha a latin csak a 3. gimnáziumban

* *Jegyzet.* Walter Károly, lőcsei főreáliskolai igazgató készített és a minisztériumnak benyújtott egy tantervet, mely szerint a latin a 4. osztályban kezdődne és 5 éven át összesen 34 órán át tanítatnék.

kezdődik, nem *fölösleges-e az 1. 2. osztály és nem kellene-e ezeket az elemihez csatolni, a mit Dániában megtettek és a mi népoktatási törvényünknek szintén megfelelné? Látjuk, mily bonyolult ez a kérdés!*

Egyébként a *jelenlegi* (1899-iki) *tanterv ezen célját elérhetőnek sejteti*, a mennyiben a latin nyelvi órák összes számát *44-ben állapítja meg* (6, 6, 6, 6, 6, 5, 4). Ennyi volt az 1871-iki Pauler-féle tantervben is. Az 1879-iki tanterv szerint, mely aztán az 1883. törvényhez alkalmazkodott, a latin órák száma 49 volt (7, 7, 6, 6, 6, 6, 6, 5) az állami iskolákban, míg a felekezetiekben néhány órával kevesebb (evangélikusok 47, reformátusok 46, szerb 45, román 43) és csupán az erdélyi szász gimnáziumban 51, hol 8 év alatt annyit akarnak tanítani, mint a német 9 éves iskolában. De ha a latin nyelv tanítása csak a 3. gimnáziumban venné kezdetét, akkor a *német nyelv megkezdését ezen osztályból el kell helyezni, lévén pedagógiai képzetenség egyszerre két nehéz nyelvnek tanításának megkezdése*. Mint-hogy a magyar nyelv teljesen elűt a német és az indogermán nyelvektől, feltétlenül a mellett kell érvelnem, hogy a *német nyelv tanulása kezdessék az első osztályban*, ha mindjárt hazafiatlanság vádjával illetnek. *A svédek 3 éven át szintén előbb a németet tanítják, a németek pedig, a kiket nem lehet vádolni a francziák túlságos szeretetével, Reformschuleikben előzetesen a francia nyelvet oktatják és abból mennek át a latinba, a mi még a legjobb megfejtés, de reánk nézve lehetetlen. A lassú fokozatos fejlődés barátja lévén, egyelőre ezt, a latin nyelvnek 6 osztályban való megszorítását tartom elérhetőnek.* Azt ellenben, hogy a latin nyelv csupán a jogi és theológiai pályákra menőktől követeltessek és ezek számára külön középiskola legyen, míg a többiek részére egy másik, a mi a reáliskolához közelebb álló, a melyben csak 1–2 éven át taníttassék a latin nyelv, czéltalannak tartom. A következmény az lenne, hogy a *középiskolai tanulók túlnyomó része mégis a latin iskolát járná*, egyszerűen azért, mert ennek végigcsinálása mindenféle főiskolai szakra való beiratkozásra jogosítana és ekkép úgy a szülőknek, mint az ifjaknak a legvégső időpontig meg van a lehetőségük várni a döntéssel a pályaválasztás tekintetében.

A latin nyelvet illetőleg tehát a kérdés súlypontja nem nyugszik abban a czélban, a mi a tantervben kifejezésre jutott és helytelen kiindulás volna ezen, czélból a latin nyelv tanításának szükségességére kön étketnet ni. Ha egyszer el van döntve, hogy föltétlenül szükséges a latin nyelv oktatása, akkor kerül csak szóba, vajjon a kítűzött czél helyes-e és pedig úgy azok szempontjából, a kiknek a latin nyelvre magasabb tanulmányaik végett föltétlenül szükségük van, úgy azok szempontjából, a kiknek erre nincsen szükségük, kikre nézve tehát a latin nyelv tudása csak mint az általános műveltség részlete jöhet számításba. Azt hiszem, így tekintve a tantervben kifejezett czélt, azt helyesnek kell elismerni, mert a lehetőséget megadja, hogy a római

nép állami, társadalmi és művelődési viszonyaival az ifjú megismerkedjék, melyeknek folytatása a mi társadalmunkon észlelhető. Ezen célkitűzés első része egyenes tiltakozás akar lenni a túlságos grammatizálás ellen, melyből éppen csak annyi kell, mint a mennyi az olvasmányok megértéséhez szükséges és a mely túlságos grammatizálás éppen megakadályozta az írók műveinek élvezetét. Egészében pedig tiltakozás akar lenni az egy ideig fennállott régészeti irány ellen.

A mindenféle ellenvetés, hogy a latin nyelv tanulásának hasznát nem látják, hogy a *latin írók műveinek szépségei hét pecséttel elzárt titok maradt, nem bír súlylyal*. Mennyit tanulunk általában a középiskolában és mily kevés marad meg belőle! *Én nem szeretnék senkitsem a középiskolai tantárgyakból kikérdezni*, például a hatványra-emelésből, a kamatos kamatszámításból. Múlt évben kénytelen voltam a 2. gyök vonását újból elsajátítani, A földrajzi ismereteink sem volnának olyanok, ha a sok mindenféle háború nem idézné föl ismét halvány ismereteinket. És így vagyunk kivétel nélkül minden tárggyal. *Az a sok ismeret, a mit a középiskolában magunkba szívunk, az véruinkké válik, lappang bennünk, éntünket képezi, megalkotja gondolkodó-, ítélő- és cselekvőképességünket és csak akkor látjuk értékét, ha olyanokkal összekerülünk, a kik ilyen retortákon nem mentek keresztül*, ha az életben egymás irányban kellvén működni, csakhamar föl- és beletaláljuk magunkat, ekkép igazolva a pszicho-fiziológiai kísérleteket, hogy az, a mit egyszer elsajátított az ember, az reá nézve nem veszett el végkép, hogy az újból való megtanulás ekkor sokkal könnyebb. *A lateiner emberek nagy hasznát vehetik latin tudományuknak saját gyermekeikkel szemben* és akkor láthatnák csak, mily hasznos ezen nyelv ismerete, mennyire függ össze mostani művelődésünk a régivel, a mit így megítélni nem lehet.

b) A görög nyelv.

Azon állításmat, hogy a tanulóra bízván a latin nyelvi tanfolyam választása, a legtöbb erre fog menni, legékesebben bizonyítja a *görög nyelv* és a *görög pótló* tárgyak tanítása, a mikre az 5. osztálytól kezdve 5, 5, 8, 4, összesen 19 órát fordítanak. Bár rendkívül sokra becsülöm a görög irodalmat és művészetet és így elismerem, hogy szép, ha valaki ezekben tájékozott, mégis *kénytelen- vagyok elismerni, hogy a görög nép kultúrája nem függ össze közvetlenül a mienkkel*, hogy – kivéve a theologiai fakultást és a görög nyelvtanárokat – semmiféle szakra menő ifjúnak nem kell okvetlenül a görög nyelvet tudnia. Mindent tanulni lehetetlen. Sunt certi denique fines. Nézetem szerint nem elég határozott lépést jelent itt a Csáky-féle törvényjavaslat, amit a következmények be is bizonyítottak. Szabadjára bocsáttatván a

tanulókra a választást a görög és görögpótló tanfolyam között, mind több iratkozott be a görög tanfolyamra; ezáltal egyrészt fentartották maguknak a lehetőséget a teljesen szabad pályaválasztásra, másrészt engedtek a görög nyelv tanárai által kifejtett szuggesztív hatásnak.

Presszió tudtommal nem történt sehol, de híre járt, hogy azok a gyengébb tanulók, a kik a görög pótlóra jelentkeznek. Sokat tett még a görögpótló tárgyaknak aránylag csekély értéke. Így például a Barcsai-utcai gimnáziumban úgy volt tervezve, hogy az egyik főgimnázium görög, a másik görögpótló legyen, de elvégre oly sokan lettek a görögök, hogy két csoportba kellett őket tanítani és egy 3-ik csoportban a görögpótlókat. Most a minisztérium akként iparkodik segíteni, hogy a görög nyelvet ismét érettségi tárggyá tette – mégis csak valamire jó az érettségi – mi nyilvánvalóan kedvezés a görögpótló tanfolyammal szemben és minek következménye az lesz, hogy ismét többen lesznek a görögpótlósak.

Tekintve, hogy a görög nyelvnek magának a tudása csak igen kevés tudományzakban kell, tekintve, hogy a mai sok tanulni való mellett föltétlenül gondoskodni kell némi munkacsökkentésről, tekintve, hogy a görög nép civilizációja a történelemben egészen jól tanítható, a görög nyelv eltörlése mellett emelem föl szavamat és *pótlását részben vagy teljesen más tantárgyakkal javasolom, így a vegytan intenzívebb tanításával, mely jelenleg az ásványtannal van egybekapcsolva, rajzzal vagy pl. slőjd tantárggyal.* Ellenben azok számára, a kik *papi vagy ó-kori nyelvési pályára* óhajtanak menni, ezen kis töredék részére *egy külön tanfolyamot rendeznék, olyat, a milyen jelenleg a latinból a reáliskolákban fennáll.* Úgy csak azok tanulják majd a görög nyelvet, a kiknek kell, vagy hozzá különös kedvük van, az eredmény is sokkal nagyobb lesz.

Az érettségi vizsga.

A középiskolák intézményei közül több oldalról megtámadásban részesültek a vizsgák és nevezetesen az *érettségi*, mint a melyek részint a véletlen játéka miatt, részint az egész idegrendszert megfeszítő befolyásuk miatt felette káros hatást fejtenek ki. Egyetlen egy hang emelkedett az érettségi mellett, véleményét az *egyetemek szigorlataival*, a mikor az illető jelöltnek addigi tanulmányait, szorgalmát stb. egyáltalában nem veszik számba, erősítve és teljesen igazsá van, a midőn nem látja, hogy ha valakit egy év múlva egy alapszigorlat esélyeinek tesszük ki, miért nem szállhatna szembe akkor egy évvel hamarabb az érettséginek. Ekkép okoskodva, minden vizsga beszámítását lehet okadatolni, bár abból a tényből, hogy *A* valami helytelent cselekszik, egyáltalában nem következik, hogy ebből *B*-nek jogcíme legyen ugyanazt a helytelenséget elkövetni. Nem a quod licet Jovi, non licet bovi elv szempontjából hangoztatom ezt.

Maga az érettségi nem is régi intézmény. II. Frigyes Vilmos porosz király rendelte el 1788-ban. Magyarországra az osztrák *Thun-féle* rendszerrel került be, melynek pedagógiai része a porosz eredésű Bonitz Herman-tól való. Az első érettségit 1851-ben tartották és igen érdekes lenne az akkori ifjak írásbeli dolgozatait a maiakéval összehasonlítani. A reáliskolákban egyáltalában csak 1875-ben honosítottuk meg, a midőn 6 osztályúakból 8 osztályúak lettek. Az 1883-iki középiskolai törvény 21. §-a értelmében anyagát a közoktatási miniszter állapítja meg, a kinek jogában áll és ezzel következetesen él is, az érettségi biztosoknak kiküldése.

Ezen bizottsági megítélésen alapuló rendszer egyébként jobb, mint a *francia baccalaureatus*, melyet az egyetemi szaktanárok előtt tesznek le. A francia lycéek feje, felügyelője a bölcsészeti fakultások rektora, míg a tanártársai az egyes szakokban működő liczeumi tanárookra ügyelnek fel. A liczeumot végzett ifjak minden tárgyból a megfelelő szaktanár előtt vizsgázzik. Hogy a szegény tanárra nézve milyen munka ez, reggel 8-tól este 7-ig folyton-folyvást kérdezni, elképzelhetni, és a mellett a francia tanulók ép oly tudatlanok, mint a mieink, ép úgy fintorgatják arcukat, nyújtják ki nyelvüket, ha a tanár' nekik háttal fordít, mint a mieink. A készütség megítélése végezt mértékül szolgáljon, hogy egy ily jelölt nem tudta a háromszögek egybevágóságának eseteit elősorolni és bebizonyítani, hogy nem volt képes egy-két ismeretlennel bíró egyenletet föltenni (A és B pontból ellenkező irányban különböző gyorsasággal haladó vonatok hol és mikor találkoznak).

Azt senkinek sem kell gondolnia, hogy a tanárság az érettségit szereti, sőt ellenkezőleg, kézzel-lábbal dolgozik ellene. Az érettségiző ifjak tanéve április végével már befejeződik, tehát az egész évből 6 hetet vesztenek Írásbeli és szóbeli érettségijük miatt, a többi osztályok is vesztenek szorgalmi idejükből. Nem megvetendő az aggodalmuk, vajjon 8 éven át neveltjük meg fog-e felelni, mert bizony a mai túlszűfölt osztályok mellett megtörténhetik, hogy olyanról, a ki mindig jelesrendű volt, kiderül az érettségín, miszerint semmit sem tud és megbukik. A sikeres érettségi gondja, melytől oly sok függ, nyomja a tanárt is, mert tudja, hogy a minősítési törvény, melyet 1881-ben a túlságos sok bukott földesúr hivatalhajhászása miatt hozni kellett és melyet azóta sok mindenféle módon szigorítottak, – a jegyzőtől is érettségit követelnek, az állatorvostól is – alig hogy fenntart valamilyes pályát a végleg megbukottnak, mert tudja, hogy a szegény gyermek csak akkor szolgálhatja önkéntességi évét mint államköltséges, ha érettségit tett, míg a vagyonosnak elég hozzá a 8 osztály. Az 1902/3. tanévben érettségire jelentkezett 4522 tanuló, sikerrel letette 3726, nem tette sikeresen 796, végleg el lett utasítva 11, előző évben 21.

S mégis az érettségi fentartása mellett kell nyilatkoznunk, első sorban nemzeti szempontból, mert ez az egyetlen eszköze kormányhatalmunknak a felekezeti és nemzetiségi középiskoláknak hathatós ellenőrzésére. Nem is lehet ma hallani olyan középiskolákról, milyenek diákkoromban országszerte hírhedtek voltak: a középiskolát végzett ifjak szellemi magasi.; tát tehát sikerült emelni, a mi a második körülmény fentartásuk mellett. Továbbá az élet mindegyiküinktől minden pillanatban megkövetelheti és meg is követeli, hogy minden testi és szellemi erőnk felhasználásával abban a pillanatban rögtön határozunk, döntünk. ÁH ez az orvosra, az ügyvédre, főleg a szóbeli eljárás behozatala óta, áll a katonára, a mérnökre stb. egyaránt. Ezért kell ezt a mai vizsgarendszert az egyetemen fentartani és ezért kell az ifjút erre már a középiskolában is szoktatni, nem csupán érettségi, hanem a többi vizsgák útján is.

Azt azonban föltétlenül helyeslem, hogy *árnyoldalain segíteni kell.* Az összeköttetés az *önkéntségivel* – összehasonlítva a német viszonyokkal – merőben felesleges s a kétévi katonai szolgálati idővel remélhetőleg meg is fog szünni. Kívánatos *továbbá,* hogy az érettségi letévése *csupán a főiskolai pályákra* menőknek kelljen. Posta- vagy másféle hivatalnok, jegyző stb. miért ne lehessen olyan, a ki csak 8 osztályt végzett. A postánál belátták már a visszás állapotokat, beszüntették az egyéves tanfolyamot, melyet főiskolai rangúnak minősítettek és angol minta szerint 4 közép- vagy polgári iskolát végzett fiukat vesznek fel gyakornokoknak, képeznek ki gyakorlatilag és végeztetnek velük ugyanolyan munkát, olcsóbban és jobban, mint az érettségit és tanfolyamot végzettekkel. *Határozottan felesleges az érettségi a középkereskedelmi iskolát végzőknek.* Jobb kereskedő lesz az azáltal, ha érettségit tesz? Végül minden erővel arra kell törekedni, hogy az *érettségi tulajdonképpen ezéjének megfeleljen.* Igen jól ostromozza a hibákat azon *jegyzőkönyv,* melyet az érettségi biztosok jelentései alapján gróf Csáky minisztersége idejében 1890-ben Klamarik elnöklete alatt fölvettek és melyet rendelet alakjában 52.348/1890 minden középiskolának megküldöttek. „E vizsgálat főcélja a tanuló felfogásának és értelmi fejlettségének, az alapfogalmakban és alapismeretekben való biztos tudásnak és általában szellemi érettségének puhatólása és megállapítása lévén, sem külön e célra szolgáló betanításnak, sem külső sikert kereső, leczkeszerű vizsgálati eljárásnak helye nem lehet. A tanuló gondolkodási fejlettsége tehát úgy vizsgálandó meg és pedig olynemű kombinált kérdésekkel, melyek minden aprólékos adatokat kizárnak.” A sédahúzás, a mit Oláh dr. is elítél, az már régen kiveszőben van.

Az osztály vizsgák.

Sokkal könnyebb a helyzetem az *osztályvizsgálatokat* illetően. E tárgyban a középiskolai rendtartás, mely 1890-ből való, de csak lényegtelen módosítása az 1876-inak, következőképen nyilatkozik: 39. §. „A tanulók több tárgyból alkotott csoportok szerint felelnek... Minden tanuló felel, de nem okvetlenül minden tárgyból; azonban elégtelen és kétes előmenetelű tanulók mindenesetre felhívandók az illető tantárgyból, mert a vizsgálati felelet befolyással van az érdemjegy végleges megállapítására.” 40. §. „Előzetes tanácskozáson az érdemjegyeket ideiglenesen megállapítják, de le nem zárják, kijelölik az elégtelen és kétes előmenetelű tanulókat.”

Ezen paragrafusok értelmében a *vizsga voltaképp csak parádé*, a melyen a megjelent szülők kedvéért feleltetik meg a tanulókat. Én legalább sohasem hallottam, hogy – a kéteseket kivéve – másnak érdemjegyét a vizsgái felelet alapján megváltoztatták volna. Nem is lenne igazságos, hogy ha egyszer ki van mondva, miszerint nem kell mindenkinek minden tantárgyból felelnie, csak abból, a miből felel, ronthasson vagy javíthasson. Hogy a kéteseknek, nevezetesen a bukásban állóknak alkalom, egy végső alkalom adatik tudásuknak bebizonyítására egy bizottság előtt, az csak az elementáris igazság érdekében történik. Mily gyakran hallani a szülőktől, ha megtudják, hogy csemetéjük bukni fog, a kérést, a mit a tanárhoz intéznek: *Kérem, tessék a gyermekemet még egyszer felhívni.* Én mondhatom, épen a lélekjelenet gyakorlása végett nagyobb súlyt fektetnék a vizsgára.

A fősúly tehát az évközi munkára, annak eredményének megítélésére van fektetve. Addig, míg három harmadra volt a tanév felosztva, általános szokás volt csak az olyat buktatni, a ki valamelyik harmad végén egyszer már megbukott volt. Mindenki ritkaságnak fogja tartani, hogy az a tanuló, a ki két harmadon át kötelességének megfelelt, az utolsóban hirtelen letörjön. Valahányszor panaszt emeltek e végből a szülők a minisztériumnál, joggal figyelmeztették a tanárt ezen körülményre. Buktatni harmad vagy jelenleg félév végén nem enged *meg* körültekintő igazgató az olyan tanulót, a ki előzetesen megintve nem lett. Intést kiadtak régebben egyszer minden harmadban, jelenleg kétszer minden félévben.

Igen örülök, hogy *Ranschburg dr. is véleményét a cenzúrálásról némiképp megváltoztatta.* „A gyermeki elme fejlődése és működése” című kitűnő munkájában (78. lap) hevesen kikel a cenzúráló rendszer ellen: „A ma gyakorlatban levő cenzúráló rendszer túlnyomólag az egyénnek a vizsga időpontjában való reprodukív képessége felett ítélvén: pszichológiai tájékoztatlanságon alapszik, nem egyszer torzképe az igazságosságnak és minden egyéb, mint biztos tükre az egyén tudásának.” Itt tartott előadásában még mindig a vizsga eltörlése mellett nyilatkozik (nem akarom mondani tájékoztatlanságból), de

a cenzúrákat megtartandónak véli, bár hangsúlyozza, hogy tudás, tehetség és szorgalom egy osztályzatba nem foglalható. Nyilvánvalóan sikerült bírálatommal meggyőzni, hogy a felelések voltaképpen ugyanannyi pszichofizikai kísérletek, hogy a cenzúra helyébe mást tenni nem lehet. A tanuló egyéni tulajdonságait csakis a francia rendszer szerint lehetne kifejezésre juttatni. A lyceisták évvégi bizonyítványait egy könyvbe írják be (*livret scolaire*), ekkép a tanulónak összes érdemjegyei egész tanmenetéről együtt vannak; de nem csupán érdemjegyet kap az egyes tantárgyakból, továbbá más jegyeket, melyekből kiderül, hogy ő e tárgyban hányadik a liceumban és az egész tanterületben, hanem a szemközt fekvő oldalon minden tanár 1-2 sorban véleményét fejezi ki az illető tanuló jelleméről, tehetségéről, szorgalmáról. Bizonyára mindenki olvasta így Napoleon és más nevesebb férfi jellemzését iskolai idejéről.

A mai cenzúrázó rendszer, bár pszichofizikailag a leghelyesebb, a gyakorlat nehézségei miatt mégis távol áll a tökéletességtől. Ezen nehézségek a következők: a csekély óraszám egyes tantárgyakból, a mely nem engedi meg a tanulók gyakori felhívását, a tanulók természetesen szerű fűfűangjai, melyekkel a tanárt kényszeríteni akarják a feleltetésre, a mikor ők jól elkészültek, végül (és leginkább) az osztályoknak túltömöttsége.

Szerencsére elmúltak az idők, a midőn a tantervben heti egy órás tantárgyak szerepeltek, ekkor megesett, hogy 3-4 héten keresztül a tantárgy az ünnepek és egyéb ünnepek miatt elő sem került. Jelenleg heti 2 óra egy tantárgyból a minimum, a mi szintén nem sok. Nagyon ügyelnie kell a tanárnak, hogy ezen időben valamennyi tanulója kellőleg megfeleltesse. Ha minden órában 4-et hív föl, akkor is egy hónapban csak 28 felelt, nem számítva azokat, a kiket a padban felszólít. Két hónap alatt tud csak tehát egy 50-60 számú osztályt végigfeleltetni. Még 40 tanuló esetében is a régebbi harmad rendszer idejében 2, legfeljebb 3 felelet alapján kellett a tanárnak ítéletet alkotnia a növendékről, míg a fél éves rendszer mellett 3-4 feleltre számíthatni. Három és több órás tantárgynál természetesen sokkal könnyebb a tanár helyzete, még könnyebb azoknál, melyekből gyakorlatokat írnak: ilyenkor egy óra alatt egy egész osztály felelt. Nem elméletből, hanem keserű gyakorlatból beszélek, mert egész múlt évig egészségtant volt szerencsém tanítani egy fővárosi polgári leányiskolában, a hol az egészségtan kötelező, rendes tantárgy heti 2 órában a IV. osztályban, azaz egy éven át. A helyzetemet (társaim még most is benne vannak) súlyosbította, hogy a leányokat azelőtt sohasem láttam; mégis, öröömre, mindig sikerült az osztályozás, a mennyiben nagyobb fokú ellentét nem mutatkozott az én osztályozásom és a többi tanártársak osztályozása között. Azt azonban mondhatom, hogy a szellemi munka, mit kifejtetni kellett, nem volt könnyű, pedig csak 40, legfeljebb 44-45 leány volt egy osztályban. Minden tanuló 40-en

fölül, érezhető munkatöbbletet okozott. A féléves rendszer óriási megkönnyebbülést hozott. A tantárgyak olyatén kombinálása, a min jelenleg Németországban fáradoznak, volna a cél, mely szerint egy tantárgyra heti 3 óránál kevesebb óra ne jusson. A teljes féléves rendszer behozatalával ez könnyebben megy, bár akkor sem minden nehézség nélkül. Az nagy kérdés, vajjon mi előnyösebb: egy tantárgyból egy féléven át 4 óra, vagy egy egész éven át 2 óra. Különösen a kellő kapcsolat létesítése a különböző tantárgyak között felette nehéz.

A tanulók *furfangjának kimeríthetettsége* közismert; erre vonatkozólag mindenki tud saját életéből adatokkal szolgálni. Hiába, a tanuló nincs még annak tudatában, hogy a folytonos ernyedetlen munka adja meg egyedül a lehetőséget a tananyag alapos elsajátítására. Sőt ellenkezőleg, a folytonos munka szükségessége feszélyezi szabadság-érzésében és élvezetében; talán a magyar faj végletekre hajlamos, egyszer irtózatossá, éjjel-nappali folytonos munkára kész, máskor semmittevésbe süllyedő természete is szerepel némileg, míg a nyugati államok gyermekserege is már beletörődött a civilizációval járó rendszeres munkakifejtés jármába. Egy kedvelt trükkje a tanuló seregnek az osztályfőnökkel szemben, a kinek az osztály minden ügyes-bajos dolgát el kell intéznie, mindenféle panaszokkal való előállítás. Emlékszem, ilyenképp nekünk nem egyszer sikerült az időt egész $\frac{3}{4}$ -ig eltölteni; alig hogy kezdődött a felelés, már is csöngettek és a jövő órára maradt a régi lecke. Az ártatlan leánykák is értik a csiziót: mikor tanítani kezdtem és ezen dolgokban teljesen járatlan voltam, minden órában 8-10 jött kimenteni magát, hogy ezen vagy azon okból nem tudott elkészülni. Ekkép egész szépen be tudták rendezni, kiosztani, hogy mikor feleljenek: habár fentartottam magamnak e jogot az előbbi leczkék kikérdezésére is, és tényleg sokszor egyes kérdéseket föl is adtam, mégis első sorban az akkorira kellett a fősúlyt fektetnem: az ítélet persze nem volt az igazságnak megfelelő. Nem maradt egyéb hátra, mint a tanév elején a mentegetődzések el nem fogadását kijelenteni és következetesen keresztülvinni. A hosszabb időn át betegség miatt hiányzók amúgy is be vannak írva az osztálykönyvbe, de időnként szándékosan még az olyat is kiszólitottam, a ki előzőleg nem volt jelen és sokrateszi módszerrel győződtem meg gondolkodó képességéről. A Barcsay-utcai főgimnáziumban, a melynek iskolaorvosa vagyok, a tanulók szokásba vették volt, akár módosak voltak, akár szegények, a közeli poliklinikára való kéredzkedést, valami betegséget hozva fel. A mikor a dolog nagy mérveket öltött, nem maradt más hátra, mint az elmehetés engedélyét előzetes iskolaorvosi vizsgálathoz kötni. Az idei tanév alatt eddig összesen 18 engedélyt kellett kiadnom. Lehetséges, hogy most másféle cím alatt próbálkoznak egyes órákról menekülni, a mi persze nehezebb dolog. A legkomolyabb és legártalmasabb svindli azonban *egész délelőttök elbliccelésében áll.* Ezen kérdésre *Schade* kereskedelmi főigazgató munkája tett figyelmessé; adatai szerint a középkeres-

kedelmi iskolákban az egy tanulóra eső óra mulasztás sokkal nagyobb, mint a középiskolákban. Nem tartván helyesnek az alapot, voltaképen azt remélvén, hogy még nagyobb különbséget tudok kimutatni; az intézetem felsőbb osztályainak óramulasztását állítottam össze és legnagyobb meglepetésemre azt találtam, hogy ezek mulasztása nem kisebb az átlagnál, hanem ellenkezőleg sokkal nagyobb, holott általános orvosi tapasztalat szerint a kisebb tanulók sokkal többet betegeskednek. Elővettem Budapest összes középiskoláinak adatait és kivéven egyes szigorúan fegyelmezett szerzetesi iskolákat, mindenütt ugyanaz volt az eredmény. Csak két okból magyarázható az a sok mulasztás: betegségekben, a melyeket rejtteni kell, vagy pedig blicczelésekből. Azért az igazolatlan órák száma felette csekély, mert kivétel nélkül akár szülői, akár orvosi bizonyítványokkal igazolják távolmaradásukat. Hogy ezen bizonyítványok nem egy esetben hamisak, kétségtelen, mily nagy %-ban, azt állítani nem merem. De arra a meggyőződésre jutottam, hogy *vagy teljesen el kell törölni a mulasztásoknak ilyenén való igazolását és egyszerűen igaznak venni a tanuló szavát, vagy pedig azt kell tenni*, a mit egyes középkereskedelmi és ipariskolák megtettek és a mit részemről szintén pártolok, a tanulók mulasztásainak ellenőrzését az *iskolaorvos által*. Olyan esetet is tudok, hogy a szülő rendesen elkísértette gyermekét az iskolába, a tanuló bement; mihelyest biztosra vette kísérőjének távozását, egyszerűen megszökött. A félévi bizonyítványokban ugyan ki van mutatva az óramulasztás nagysága, de melyik szülő tartja azt számon, s ha valamelyik tanuló néhány héten, hónapon keresztül gyakorolja az ilyen blicczelést, nem egyszer bizony helyrehozhatatlan erkölcsi károkat szenved el.

Az iskolaorvos ellenőrzése ezen mulasztásoknak egy hét alatt gyökeres javulását hozná létre, habár tudom, a szülők eleinte nem jó szívvel néznék ezen újítást; rendszeresebb munkára készítené a tanulót, a tanárra nézve lehetővé tenné a rendszeres kikérdezést és elkerülését a jelenlegi, bizony kissé drákói rendszabálynak, az érdemjegy osztásnak az egész anyagnak referálásából való függőben tartását. *Azért nem válnának fölöslegessé ezen időnkénti ismétlések akár fejezetenként, akár hosszabb időközökben*, sőt ellenkezőleg, továbbra is fenntartandók lennének, hogy a tanulók, kik eladdig a részletekkel bajlódtak, az egész fölött bizonyos áttekintést nyerjenek, különben azon veszélynek lennének kitéve, hogy a *fáktól nem látnák az erdőt*. Ezen ismétlések, áttekintések nagy vonásokban, a részletekbe való hatolás elkerülésével, azonban távolról sem volnának olyan fárasztók, a *belőlük való osztályozás néni lenne egyike a keveseknek*, jobb tanulónál esetleg az egyetlen, hanem csak ellenőrzése, kiegészítője az érdemjegyeknek.

A túlsúfoltság.

Ezen kívánatos állapot a mai túlsúfolt középiskoláknál merőben lehetetlen és a középiskolák hathatósabb eredményétől, a Ranschburg által annyira kívánt egyéni foglalkoztatás mindaddig hiu ábránd marad, míg ezen a *túlsúfoltságon segítve nem lesz*. Nevezetesen ártalmas a jelenlegi állapot azoknak, a kik figyelés alapján szeretnének tanulni és szemmel követni a bemutatott tárgyakat, és megnehezítve van a könyvből tanulók átalakítása ilyenekké, figyelőkké. Különbség tényleg van a németek között és közöttünk, a mi a kongresszusokból látszik: a németek végig figyel, a magyar elmegy, azt mondva, majd elolvasom. Ha ezen társadalomtudományi akciónak semmi más haszna nem lenne, hanem *csupán a túlsúfoltságból való kibontakozás sikerrel kecsegtető útját mutatná meg, máris rendkívül nagy szolgálatakat tett a magyar társadalomnak és a magyar középiskolának*.

A középiskolákról szóló 1883. törvény erre a lehetőséget nem adja meg. 17. §-a szerint a tanulók száma egy osztályban rendszerint *60-nál több* nem lehet. Ha három évben egymásután 60-nál több a tanuló egy osztályban, párhuzamos osztály állítandó fel, de a közoktatási miniszter ezt is mellőzheti, illetőleg az iskolafentartónak elengedheti, ha a tanulók létszáma a 60-at csak kevéssel haladja meg. Már magában véve a 60-as létszám is képtelenség és nem kell azt hinni, hogy csakis a fővárosban lesz elérve és túlhaladva, hanem már az összes nagyobb vidéki városban. A fenti kaucsuk-paragrafus értelmében nem tartozik a ritkaságok közé, a midőn egyes osztályokba 66–68, sőt 70 tanuló is van beírva. Ennyire szomorú viszonyok a kultúrállamokban ismeretlenek, bár bajor és porosz iskolákban, főleg alsóbb osztályokban az 50-es szám nem egyszer előfordul. Irigykedve nézzük az oly államok törvényes rendelkezéseit, mint *Baden-ét*, melyek szerint a maximális létszám az alacsonyabb osztályokban 40, a közepesekben 35, a felsőb-ekben 30, vagy francia liczeumokat, melyekben körülbelül ugyanilyen számok mérvadók, de nyelvtanítás alkalmával 20-nál nem nagyobb csoportokat képeznek. A *szegény Svédország* fővárosában Stockholmban a 26 osztályú Nordska (északi) gimnáziumban, mely voltaképp gimnázium, reálgimnázium és főreál egy épületben, egy szervezetben, az 1898/9-i tanév első felében 733 tanuló volt; legfeljebb 40 tanuló vehető föl egy osztályba, de a két tanévben, melyekről szóló értesítő birtokomban van, 37 volt a legmagasabb létszám egy osztályban, szerintünk 35 az ideális létszám. A ki viszonyainkat ismeri, jól tudja, hogy sem a most érvényben lévő törvény gyökeres megváltoztatására, sem pedig a szükséges párhuzamos osztály felállítására nincs kilátás. De mi történjék ott, a hol az osztályok már végig párhuzamosak?

Pedig a *kormány évről-évre állít föl újabb középiskolákat, egészít ki meglevő algimnáziumokat, állami segélyben és pedig tetemes összeggel részesíti a felekezeteiket, de hiába minden eről-*

ködése, mikor a tódulás a középiskolába, nevezetesen a mindenre képesítő gimnáziumokba sokkal nagyobb arányban nő. A szó szoros értelmében nem is febris, hanem mania gymnasialisról kell beszélnünk. Beíratások alkalmából hiába erősítgetik az igazgatók, hogy már tele van az intézet, nincsen hely, *de egy hely csak* lesz a fia számára, esdekelnek a szülők, elül egy széken, mondogatják. Hiába szedik be az elemi iskolai bizonyítványokat és azok érdemjegyei szerint iparkodnak az igazságnak eleget tenni, mikor valamennyi jelentkező tiszta jeles bizonyítvánnyal rendelkezik, a mi nem akar szemrehányás lenni az elemi iskolákkal szemben, bár ilyen hangokat is lehetett hallani. A lapok híven referálnak ezen sajnálatos eseményekről és a kényszerhelyzetben levő kormány megenged 70-en fölülű létszámot, számítva, hogy évközben egy csomó elesik és nyit újabb osztályokat, ismerek középiskolát, melynek 4 első osztálya van, pedig még csak múlt évben nyílt meg az 5. osztálya; 'ide küldték a máshonnan kiszorultakat. Az egyes intézetekben meghonosított szokás, hogy az első évben beírottaknak, mert nem ismerik, nem adnak semmiféle tandíjkedvezményt, mind hiábavaló.

Hogy mily *óriási számban növekedett* meg a középiskolai tanulók létszáma, arról legjobb felvilágosítást ad néhány adat:

1891–1895.....	45,855
1896–1900.....	54,803
1898.....	54,676
1899.....	56,441
1900.....	58,022
1901.....	59,302
1902.....	60,406
1903 jún. végén volt.....	61,500 középiskolai

tanuló. Az ország lakossága távolról sem emelkedik ily arányban.

Franciaországban minden intézetnél (nem csupán a liceumoknál) *fölvételi vizsgát kell tenniök* a jelölteknek. Ilyen fölvételi vizsgának magam is tanúja voltam egy tanítóképzőben és az eredmény szerint sorban hívják be őket. Ha 40 hely üres és 100 jelentkezett, felveszik a 40 legjobbbat és az utánuk következők esetleges üresedés esetében remélhetik a behívást későbbi időpontban. A középiskolai oktatás egyébként ott igen drága és már ez a körülmény is mérséklőleg hat.

A szülőknek ezen erőlködése a legnemesebb érzelmüknek kifolyása, bár felette rövidlátók. Nem gondolják meg azt, hogy mily nehéz lépést tartani az olyanoknak, a kiknek otthona nem kedvez a tanulásnak, azért csak összekuporgatják a garasokat a beíratásokra és tankönyvekre. Nem okulnak ismerős családjaik kárán, kiknek gyermekei rövid szárnypróbálgatás után a középiskolát elhagyni voltak kénytelenek. Valóban ijesztő sokan buknak el és kevesen érik el az ideiglenes czélt, az érettségit.

Nem néznek a szülők a távolabbi jövőbe és nem gondolják meg, hogy az életben mily nehéz a boldogulása az olyan ifjúnak, a ki egészen más társadalmi körből származik. A helyett, hogy megelégednének gyermekeik lassú emelkedésével a társadalom létráján, szem előtt tartva a kérlelhetetlen törvényt, hogy a természetben nincsen ugrás, hirtelen a szellemi élet legmagasabb polczára akarják juttatni gyermeküket azt hívén, hogy a szellemi munka könnyebb, a szellemi életpályák kevesebb gonddal járnak, mint az apák kézimunkája. Sok-sok ifjú bukik el így, a ki a kettős munkában, a szellemi munkában és egy más társadalmi szintben való térfoglalásban elfárad, kimerül. S hánynak szívében rág a keserűség férgé, ha összehasonlítja az eredményt a reáfordított munkával, főleg ha tekintettel van a könnyebb boldogulhatásra, föltéve, hogy apja művét folytatta volna. Sok-sok szülőt iparkodtam lebeszélni a középiskolával való kísérletezésről, de eddigelé semmiféle sikert nem tudtam elérni, sőt megharagudtak. Pedig nagyon is észszerű, hogy lehetőleg a legidősebb fiú folytassa apja munkáját, élvezze (és ne idegen) annak munkája gyümölcsét, eredményét.

*A tandíjszabályzat, melyet a középiskolai törvény 19. §-a értelmében a miniszter megállapít és melynek tételeit éppen a nagymérvű kormánysegély következtében, melyben most már majdnem valamennyi középiskola részesül, köteles elfogadni, nem egy tekintetben *necg előmozdítja ezen beteges társadalmi irányt.* A szabályzat (40,201/1895) 25. §-a szerint teljes vagy részleges tandíjmentességre nem tarthat igényt, a kinek szülője szegénységét vagy legalább vagyontalanságát nem tudja kimutatni, a kinek magaviseletből rossz vagy kevésbé szabályszerű érdemjegye van, a ki köteles tantárgyból megbukott, a kinek a köteles tantárgyakból több elégséges, mint jó és jeles érdemjegye van. Nem bánom támadjanak meg érte bármily élesen, de én nem tartom helyesnek, hogy tandíjmentességben részesüljön az olyan szegény vagy vagyontalan szülő gyermeke, a kinek bizonyítványa tele van elégséges érdemjegyekkel. A Rubikon – szerintem – el van érve, ha bizonyítványa nem mondom éppen jelesrendű, de *legalább is tiszta jó.**

Nem egy esetben a tandíj fizetésére való kötelezés sem használ, azért mert a *tandíj a középiskoláinkon nem mondható magasnak, összehasonlítva a külfölddel.* A legnagyobb tandíjat évi 100 koronát fizetik a minta-gimnáziumban, a fővárosi állami gimnáziumokban az évi tandíj 72 korona, reáliskolákban 60 K. A vidéki állami gimnáziumokban 60-44 korona között ingadozik, egyben 36 korona, a reáliskolákban éppenséggel csak 48-36 korona. Ezzel szemben egy középiskolai tanuló évi *költsége 279 koronát tett ki az 1902/3. tanévben.*

Hogy a francia és angol oktatás milyen drága, bizonyára mindenki hallotta; közlök néhány adatot Németországból, a mennyire birtokomban lévő, 1895-ből származó értesítőkből kivehettem. A leipzig

(városi) Thomasschule-ban az évi tandíj 150, idegeneknek 160 márka, a dresdeni drei königsschule-ban (1892-ben) 160 márka, ugyancsak a dresdeni heil. Kreuz gimnáziumban 120, idegeneknek 145 márka, a hamburgi höhere Staatsschulek-ban a tandíj 1895-ben 144, illetőleg 192 márka volt. A berlini középiskolákban – emlékezet szerint – 220–160 márkát tett ki. A svéd középiskolákban a tandíj változó, mert bizonyos kiadásokat, főleg dologiakat, így, fűtésre, világításra stb. teljesen a tanulók szülőire rónak.

Némi haladás köszönhető Wlassics egy rendeletének. Az évek tapasztalata alapján a miniszteri számosztály megállapította a tandíjmentesek %-át, mely 10 és 40% között váltakozott, ezen %-ot az egyes intézetekre fixáltak és a tandíjkedvezmény megadását az egyes intézetek tanári karára bízták, melynek módjában áll a viszonyok mérlegelésével lehető igazságosan eljárni. 1902/3. tanévben 61,500 középiskolai tanuló között egész tandíjmentes volt

9,434,

részben 5,731

összesen 15,165, azaz a tanulók éppen

25%-a. Mellesleg megjegyzem, hogy ezen % a német viszonyokhoz képest óriási nagy. Például a frankfurti Musterschule 190 tanulója közül 1895-ben tandíj alól fölmentve volt 6,3%, a hamburgi Realschule am Lübecker Torban 1,45, Wilhelm-gimnáziumban 5,20%, Realgymnasium Johanneumban 3,08%.

Azt azonban nem tudom belátni, hogy az állam, az adófizető polgárok összessége miért fizessen reá oly nagy összeget a középiskolába járó tanulókra; még kevésbé tudok igazságot látni azon körülményben, hogy a nem helybeli szülő, kinek gyermekét teljes ellátásba kell adnia, miért fizessen éppen annyit, mint a helybeli szülő, a kinek városa as idegen tanulókból nagy hasznot húz. Én a tandíj tetemes emelése mellett szavazok, tekintettel első sorban a nem helybeli szülők, aztán általában a kevésbé módos méltánylást érdemlő kedvezőtlenebb helyzetére. A tandíj szabályzat efféle intézkedést már is ismer, 26. §-a szerint olyan szülő, ki 3 vagy több gyermeket taníttat, szegénységi bizonyítvány nélkül is folyadhatik a ½ tandíj elengedéséért és – a mi fő – meg is kapja. Az az ellenvetés, hogy a gyökeres tandíj-emelés igazságtalan, mert csak a szegényeket sújtja, nem áll; nem a szegényeket sújtja, hanem csupán a szegény gyenge előmenetelűeket, a kiktől sikeres térfoglalást az életben várni nem lehet és kiknek esetleges későbbi, pubertás utáni fejlődésére számítani nem szabad (Humboldt, Dwin, Pestalozzi). De még ha ez állana is, ezzel csak némileg ki van egyenlítve az igazságtalanság a nem helybeli szegény, de okos tanulókkal szemben. És elvégre másféle életpályákra nem kell okos ember? Ipart, kereskedést miképen lehet emelni, ha a legjobb erőket az értelmi pályák mind elvonják? Az az ellenvetés sem áll, hogy nincsen elég iskola, hiszen a gimnáziumok alsóbb osztályaiból nagy számban

kiszoruló tanulók csak nem mennek azonnal gyakorlati pályára, legtöbbször bizonyára elmegy a polgári iskolába, a hová eredetileg való volt. A városok egyébként sohasem kérnek polgári iskolákat, még reáliskolát is alig, hanem mind csak gimnáziumot.

Csak felemlíteni akarom, nem mintha helyeselném, a német középiskolák *Vorschule*-ját, 3 osztályú elemi iskoláját, jó magas tandíjjal. Ezen tanulók a gimnáziumba való fölvételkor előnyben részesülnek, a francia lycéek nem csupán elemi iskolával, de még óvodával – *classe enfantine*-nal – is rendelkeznek.

A tanári kar.

Ha a tanterv nem is tökéletes, ha a vizsgákra és az érettségire vonatkozó határozatok nem is elégitenek ki, mindezen hiányok nem esnek oly súlyosan latba, ha a *tanári kar jó*. Ha ellenben rosszak a tanárok, akkor hiábavaló a legszebb tanterv, céljuknak nem fognak megfelelni a legüdvösebb rendelkezések sem. A túlterhelés megelőzésének, elkerülésének kérdése voltaképpen személyi kérdés és mint ilyen a legnehezebbek közé tartozik.

Az igazság érdekében be kell vallani, hogy a tanári kiképzés nem felelt meg eddigelé kitűzött céljának, nem mintha a megfelelő rendelkezések hiányoznának, hanem mert időnként ezeket lehetetlen keresztülvinni. *A bölcsészhallgatóknak száma igen tág határok között ingadozik* rövid néhány év leforgása alatt. Van idő, a mikor olyan sok a tanárjelölt, hogy a kormány és az iskolafentartó hatóságok kedvük szerint választhatnak a legjobbak között, a kik az előírt próbaéves tanítást elvégezték, a kik szóval kész emberek, a kikre a tanítást egész megnyugvással bízni lehet – legalább emberi számítás szerint. De ezen mostani túltermelést egy rettenetes tanárihiány előzte meg, a mikor csak úgy kapkodtak a tanárjelöltek után, vettek a milyeneket csak kaptak és bizony megesett, hogy alapvizsgával rendelkező bölcsészeket kellett alkalmazni, a kik tehát éppen 2 évet elvégezték a 4-ből, a kik még messze állottak a szakvizsgálattól. Hogy ezeknek további kiképzése nem ment egész simán, kellvén nekik még tanulniok, a mikor ők tanítanak, azt elképzelhetni. És félő, hogy a mostani túltermelést, mely az iskolafentartókra és a tanulókra nem rossz, de viszont sokszor igen szomorú a végzett jelöltekre nézve, kik mindenféle állással kénytelenek beérni és kiknek munkakedvét mindenestre kínosan befolyásolja – ismét egy ilyen szomorú apály fogja követni.

A kérdés merül fel, nem lehetne a kereslet-kínálat között, ha nem is teljes, de mégis némi felette kívánatos összhangot létesíteni? Semmi esetre sem könnyű a dolog, de nem lehetetlen és mindenestre megkísérelendő. Példák erre vonatkozólag vannak: így a *poroszországi napilapokban* húsvétek előtt – ott az érettségi húsvétkor tartatik – egy nyilván inspirált közleményt lehetett olvasni, mely számokban

fölsorolja a várható tanárszükségletet részint a várható nyugdíjazások és halálozások alapján, részint a kilátásba vett új iskolák vagy osztályok rendszeresítése folytán. Nem kell gondolni, hogy csak általános-ságban történik a szükséglet megállapítása, hanem egyes szakok szerint is részletezi a várható üresedéseket nem csak a legközelebbi jövőre, de 3-4 évre, azaz a tanári kiképzés idejére vonatkozólag. A szükséghez képest hol bátorít bizonyos szakokra való beiratkozásokra, hol pedig int. Ezen német példa önmagától ajánlkozik és ha Poroszországban meg lehet csinálni, meg lehet csinálni a félakkora Magyarországon is.

Általában célszerű kellőleg gondoskodni a tanárok anyagi helyzetéről, ha tőlük eredményes munkát várunk. A fizetésemelések daczára korántsem mondható javadalmazásuk valami fényesnek, látszik abból, hogy *mellékkeresetek után kell nézniök, ha családjuknak a képzettségüknek megfelelő igényeikhez képest akarják eltartani.* Elvállalnak órákat más intézetben, a mennyit csak lehet stb. Az ilyen mellékkeresettel járó lótas-futás nem kis mértékben járulhat elfáradásukhoz, kedvetlen, szórakozott tanításukhoz. *Inkább adjanak nekik több órát azon intézetben,* a melyhez ki vannak nevezve és ezzel arányosan emeljék a fizetésüket. Nálunk a tanárok maximális óraszámja 18, míg Poroszországban 22, *de ott a* fizetés lényegesen nagyobb. Ha valamelyik tanár nem akarna annyi órát tanítani, a megfelelő összeget egyszerűen levonhatni. Az állam ekkép csak a nagyobb nyugdíjból származó terheket volna kénytelen elvállalni, de cserében megszűnne a mostani órák utáni tanárhoz nem méltó szaladgálás, mert jogosan megkövetelhetné, hogy a tanár most már minden erejét egy intézetnek szentelje. Poroszország egyébként még egy méltányos intézkedéssel rendelkezik az idősebb tanárokkal szemben, a kik bizonyos számú, azt hiszem 20 szolgálati év után mind kevesebb tanórára köteleztetnek.

Még ez nem minden! *Egyetlenegy hivatalnoki pályának az előmenetele nem oly szomorú, mint a középiskolai tanáráé.* Bármelyik más pályára, ha mindjárt a legalacsonyabb polczon kezdi is, fölviheti a legmagasabbig, legalább kilátása van reá. Míg ellenkezőleg a tanároknak csak igen kis részéből lehet igazgató, sőt a párhuzamos osztályok nagyobb mérvű szaporításával az arány mindig rosszabb lesz és egy még kisebb részéből lehet esetleg, ha az egyetemi körök jóindulatát bírja, egyetemi tanár. Ezen körülmény *nem egy kinevezett tanár munkakedvére fejt ki bénító hatást,* mert látva, hogy más társa, a ki semmit sem dolgozik, éppen úgy megy előre a rangsorban, előbb-utóbb ő is csak annyit fog dolgozni, a mennyit kell. Nincs károsabb, mint ha az egyénben megszűnik a törekvés a jobb iránt.

De sok tanárra nézve, a ki igen jó tanár, nem is volna jó, ha egy intézet vezetésével bíznák meg, mert hozzá semmiféle adminisztratív képességgel nem bír. Az ilyennek kinevezése tiszta veszteség

volna a középiskola szempontjából. Ugyanezen eset előadta magát a bíróságnál, hol nem egyszer egy kitünően bevált járás-, törvényszéki bírót, elnököt el kellett helyezni, hogy a rangsorban előre mehessen. Ennek az igazságügy érdekével ellenkező állapotot megszüntette egy lángeszű igazságügyminiszterünk, Szilágyi Dezső és ehhez hasonló intézkedést kellene a tanári kar érdekében létesíteni.

Poroszországban a középiskolai tanár címe *Gymnasiallehrer* és csak külön kinevezés alapján nyeri a jogot a Professor cím viselésére. Vajjon vele nagyobb fizetés is jár, azt nem tudom. Nálunk lehetetlen volna a tanári címet jelenleg élvezőktől ezt elvonni és így hosszú évtizedek elmúlnának, míg a viszonyok rendezetté válnának. Helyette kínálkozik a *tanári kar egyrészenek, nézetem szerint legalább egy harmadának kinevezése igazgatói címmel és fizetéssel*. Ha nyugdíjba menő tanárnak meg lehet a címet adni, akkor miért ne lehetne azt tényleges szolgálatban lévőknek juttatni. Az igazgatók viszont főigazgatói címbe és fizetésbe mehetnének, hiszen a tiszteletbeli főigazgatói címet nem egy kapja meg, persze a megfelelő fizetés nélkül. Ezen reformintézkedést egy lényeges föltételhez kötném, *csak a jó tanári működés érdeméhez és föltétlenül kizárnék minden egyéb jogcímét*: irodalmi működést, újság szerkesztést, közgazdasági tevékenységet, politikai szereplést stb. A ki más téren szerez érdemeket, azon a téren kapja jutalmát, de a ki az igazgatói címre és fizetésre törekszik, az csak tanárkodása által érhesse el. Vajjon a tanártársak szavát, kik legjobban tudják, ki a jó tanár, nem kellene-e meghallgatni, vajjon bizonyos elsőbbségekkel nem kellene az ilyen igazgatótanárokat az iskola belső életében fölruházni, az más kérdés, mely ide nem tartozik.

Azért, még mindig lesz rossz, gyenge tanár a jó, kiváló mellett; a bölcsészeti szakra jelentkezőt nem vizsgálja meg senki, vajjon jó tanárhoz való képességekkel és tulajdonságokkal bír. A tanárvizsgáló bizottság sem láthat bele a vesékbe, bármily szigorúan examinálja a jelölteket. Már a próbaéves tanítás alatt megválnak, bár ha jó tanár mellé kerül, a ki őt szépen be tudja vezetni a tanítás mesteriségébe és művészetébe, még mindig meg van a lehetőség a kifejlődésre, főleg ha a jóakarát nem hiányzik. Vele ekkor pályát változtatni, az már igen bajos dolog. Ezt megtehetik a tanítórendek, a melyek a nem tanárnak valót mindjárt az első években valahogy eltávolítják.

Mivel a gyenge tanár eshetőségével komolyan számolni kell, azért *ellenese vagyok az osztálytanítói rendszernek és barátja vagyok a jelenleg fennálló szakrendszernek*. Ha minden tanár ügyességéről, jóságáról, tudásáról bizonyosság lenne, akkor pártolnám az osztálytanító rendszert, a mikor úgyszólván egy tanár adja elő az összes tárgyakat vagy majdnem az összeseket, mert valamennyit egy kézbe tenni fizikai lehetetlenség. Ezen intézményt pártolja Schuschny barátom és emlékszem Samassa érsek egy főrendiházi beszédére, melyben az

osztálytanítói rendszer visszaállítását követelte a középiskola 4. alsó osztályában. A jelenleg dívó szakrendszer mellett is megteszik, hogy az osztályfőnökre két-három tantárgyat, 10-12 órát bíznak. Ha ezen tanár véletlenül gyenge és ha osztályát több éven át vezeti, a mint azt a józan ész is követeli, akkor ezen osztály növendékein egész középiskolai idejükön meglátszik a káros hatás és bizonyára még az életben is. Hátha még az ilyen gyenge tanár majdnem az összes órákat adná?

Azon érvet, hogy *mi magyarok kevés egyetemmel rendelkezvén, a tudományok művelését jórészt a középiskolai tanároktól vagyunk kénytelenek várni*, a mi szükségképen maga után vonja a szakrendszert – nem is hozom elő, mert a *nagyon tudós tanároktól félek*. Ezek közül nem egy, a ki tárgyának minden részletébe behatolt, és a ki ezeknek túl nagy fontosságot tulajdonít, ugyanígy részletességgel tartja előadásait és követeli a tanítványaitól. Valóságos kis egyetemmé növi ki magát a középiskola, mondja helyesén Schuschny; egyik tanár sincsen tekintettel, mondja Salgó dr. a másikra. Mindegyik a saját tárgyát tartja legfontosabbnak és nincs tekintettel a többivel összekötő kapcsolatra.

E tekintetben megfelelő tanárképzésen és próbaéves tanításon kívül az *osztályfőnöktől, úgyszintén az adminisztratív teendőktől túl nem halmozott igazgatóktól, némiképen a jobban fizetett és inkább az iskolának élő iskolaorvosoktól és a fentemlített javaslat értelmében esetleg kinevezett igazgatóktól kell várunk kellő közbelépést*. Legtöbbet pedig az örömmel dolgozó tanárnak saját *lelkiismeretességétől*. Hogy e tekintetben mily óriási különbség lehet, azt saját két történelem tanáromnál láttam. Az egyik követelte az uralkodók névsorát, a számokat, a csaták színhelyét, az elesettek számát, sőt a mellett gyönyörű előadásokat tartott főleg hazafias alkalmakkor, például a jelentéktelen szigeti vár elestéről stb. Utána jött egy másik, a ki szerint mindegy volt, hogy az uralkodó mikor élt, a fő, hogy mit tett, hogy mikor volt a csata, a fő, hogy ez és ez nyerte meg és ennek ilyen és olyan következménye lett, azt hogy hány esett el, azt senki sem számlálta meg. Kis Károlylyal igen röviden végzett: jelentéktelen király volt, a kit rövid idő múlva fejbe ütöttek. Elég ha ennyit tudnak róla. Ellenben a fontos világtörténelmi eseményekkel, így a francia forradalommal, a legbehatóbban foglalkozott.

A módszer kérdése.

A helyes tanítási módszer kifejlesztését egész bátran lehet és kell a hivatásának teljes erővel élő tanári karra bízni; e tekintetben másnak, a ki nem tanított soha, beleszólása nem lehet. Elég utalnom, azon nagyszerű gyűjteményekre, melyekkel manap minden középiskola rendelkezik – egy középkori egyetem nem volt úgy fölszerelve – a régebbi természettudományi, -tani, vegytani gyűjteményekhez jött a filológiai

a művészettörténelmi és legújabbban az egészségtani, habár az én intézetemen kívül, más csak a kezdetével dicsekedhetik. Hogy mindez az államnak sok pénzébe kerül, az elképzelhető és már emiatt is jogos volna a tandíj felemelése. A ki pedig tájékozódni akar, hogy a tanárok miképpen iparkodnak mindjobban tanítani, az olvassa el *Héber Bernát füzetét*, a melyet válaszképpen írott Méray: „Kezdődik a butítás” című cikkére: „Itt mutathatók néhány munkát, a mit fizikusaink vezetése alatt tanítványaink csináltak. A munkálkodást be kellett szüntetni, mert a fűtési és világítási költségekre nem volt fedezet. Magam évente 8-10 kirándulásra vezetem tanítványaimat, amikért sehogysem leszek díjazva.”

A tanári kar kezdeményező képességét kell mindenképpen istápolni, mert abból lesz a haladás. Ha valaki, úgy én barátja vagyok Ranschburg dr. azon kívánságának, hogy az iskola a képzeteket tetté változtatni tanítsa, hogy növendékei akaratérok és erélyesek legyenek. *A haladás, a mit a középiskola egy évszázadon belül tett, óriási; a régi középiskola csak a felsőbb tanulmányokra való előkészítéssel törődött. Később az iskola védőszárnyai alá vette a testi fejlődés kérdését; manap nincs rendes középiskola tornacsarnok nélkül, a játékok pedig kiválóan alkalmasak a tett- és akaratérok fejlesztésére. S ha az iskola célját gyakorlati irányban kibővítik, ha azt kívánjuk, hogy azt a kísérletet, a mit lát, maga is megtudja csinálni stb.,* hogy több technikai, gazdasági ismeretre szert tegyen (Moravcsik) ennek is meg fog felelni, mihelyest a magánkezdeményezés kísérletei beváltak és örvendetes eredményt kilátásba helyeznek. Emígy az iskola mind többet vállal el a szülői ház munkájából, az idő a mit kívánni fog, több, a költségek nagyobbodni fognak. De melyik reform nem került pénzbe?

Az otthoni munka.

a) Az iskola által követelt otthoni munka.

A tanulónak iskolán kívüli munkája közül első sorban az iskola által reáráott *otthoni tanulással* kell foglalkoznunk, a mi a kapcsot képezi az iskolai és tisztán magán, bár szintén szükséges foglalkozás között. Azzal mindenkinek tisztába kell lennie, hogy *otthoni tanulás nélkül nem megy a tananyag elsajátítása*. Hiába magyarázza meg a tanár akármilyen jól az anyagot, hiába tudják azt máris az iskolában, ha a tanuló maga nem foglalkozik a tárgyaival, ha azt ismét újólág el nem sajátítja, akkor a legközelebbi órában semmit vagy csak igen keveset fog tudni. Beszéltem egy igen jó tanárral (dicsérhetem, mert meghalt), a kinek egyszer *egy 8 tanulás osztályban magyart kellett tanítania*. „Azt hittem, hogy ezekből táltosokat nevelek. Az óra végén mindegyik kitünően tudta az anyagot, de a legközelebbi órára már elfelejtették teljesen”. Elfelejtették, mert saját keserves munkájukkal nem rögzítették agyukba. Az a kívánság, hogy az otthoni tanulás minimális vagy éppen semmi legyen, az abszurdumok közé tartozik. Az egészségtanból, mint

rendkívüli tantárgyból, otthoni leckét adni nem szabad és akárhányszor szomorúan tapasztalom, hogy olyanokat kérdeznek, a mit a múlt órában bőven tárgyaltunk, a mit akkor tudtak.

Viszont joggal megkövetelheti a szülői ház, hogy a *gyermeke tanulni valóval túlságosan meg ne terhelhessék*. Csakhogy mikor mondhatjuk azt, hogy valamelyik növendék túlságosan van megterhelve? Oka lehet ennek egyik-másik tanárnak gondatlansága, főleg nemtörődése az egyéb tárgyakkal. Nem egy tanár nem tudja kellőképp beosztani a tananyagot, főleg nincsen tekintettel az ünnepekre, melyek miatt órája eleshetik és így aztán az év végére marad igen sok végezni való. Oka lehet a tanár kívánsága, hogy mindent szóról-szóra kell jól mondani, a mit én részemről nem tudok teljes mértékben helyeselni. Oka lehet nagy versnek vagy valami prózának betanulatása, bár azt hinném, ez mindenütt apróbb részletekben történik és persze annak, a ki részletenként nem tanulta meg, annak egyszerre meggyűlik a munkája. Oka lehet különösen a gyakorlatok írása ég nevezetesen a magyar házi gyakorlat, a midőn a tanulók örömeiket lelik, hogy mentől több lapszámot írjanak tele frázisokkal és akad tanár, a kinek ez tetszik, holott teljesen elég lenne a vázlaton kívül az egésznek mentől rövidebb kidolgozása. Egy ismerős tanár deákjainak kijelentette, hogy a mi több 4 oldalnál, azt egyszerűen kihúzza és persze az osztályozásban tekintetbe nem veszi. Oka lehet a sok számtani példa kidolgozása, pedig elég lenne a példa feltevése teljes kidolgozás nélkül. *Oka lehet végül a tananyagnak fölhalmozódása intők, osztályozások előtt, különösen olyan tanulóknál, a kik az egyes leckéket nem tanulták meg rendszeren, mert nem szorították reá, nem otthon, mert szülői nem tudják ellenőrizni, nem az iskolában, mert a tanár túlszűfolt osztályt nem képes ellenőrizni.*

Mindez megtörténik, holott a min. rendtartás szerint nem kellene megtörténnie. Ugyanis a miniszteri rendtartás 23,583/1890. 31. §-a ezen feladattal különösen az osztályfőnököket bízza meg, a kinek feladata „különösen figyelni a tanulók házi munkásságára bízott feladatok és gyakorlatok minőségére és mennyiségére. Az ő figyelmének ki kell terjeszkednie arra, hogy a házi feladatok és gyakorlatok összetorlódása a tanulókat meg ne terhelje, viszont hogy a munka végtelen megosztása által időközönként a tanulók teendője igen csekély ne legyen”.

Viszont más körülmények is befolyásolják az otthoni szorgalmi időt, a melyek az iskolától függetlenek. *A tanuló figyelőképességének természetes ingadozása, a különböző figyelő és tanulóképesség, a tanulók igen tág határok között ingadozó szellemi képességei. A testi és lelki fáradtság állapota sem játszik megvetendő szerepet, az éhes vagy telt gyomor, a szesz stb. A jó vagy rossz kedv, a szülők képessége gyermeküket ellenőrizni, mind latba esik.*

Egy ízben megpróbáltam a tanulók otthoni szorgalmi idejét megállapítani, 1886-ban a VIII. k. főreálban a tanulók közellátását

vizsgálva, kérdést intéztem ez irányban Felsmann igazgatóhoz, ki az osztályfőnökkel összeírta az egyes osztályok szorgalmi idejét. Mint-hogy ekkép igen csekély óraszám jött ki, kívánságára 3 jeles, 3 jó és 3 rossz tanuló bement az írásra és tanulásra fordított időt. A kikérdezés az egész osztály színe előtt történt.

Otthoni szorgalmi idő hetenként.

<i>Osztály</i>	<i>Tanulás</i>	<i>Írás</i>	<i>Összeg</i>
I. A)	8-8½	2-2½	10-10½
B)	15	5½	20½
C)	–	–	14
II. A)	10½–13½	4	14½-17½
B)	–	–	15-20
III.	–	–	25
IV.	16-18	2-3	18-21
V.	18-20	4-4½	22-24½
VI.	–	–	20
VII.	–	–	20
VIII.	–	–	15

A számok rettenetesen ingadozók még az egyes osztályok között is, a mi nyilvánvalóan megmutatja, mily nehéz e tekintetben az igaz utat megjelni. A svéd értesítők rendszeresen közlik, hogy mennyi idő kell a tananyag otthoni megtanulására, az Írásbeli feladatok készítésére általában. Azt nem látom, hogy miféle alapon nyerik.

Részemről felette fontosnak tartanám, *hosszabb időn, egész tan-éven át mentől több tanuló munkaidejéről – a különböző viszonyok tekintetbe vételével – és munkatartamáról meggyőződést szerezni.* Kisebбекnél föltétlenül szükséges lenne a leczke fölmondása által arról meggyőződni, nagyobbaknál, ha lelkiismeretesek, elégséges lenne kimondásuk, hogy készek az írivalókkal, tudják a leczkéjüket. *Néhány hétre terjedő kimutatás szememben nem bír súlylyal,* mert időnkénti munkahalmazódás el nem kerülhető; meg kell a nehéz napokat, heteket is próbálni, mert az életben sincsen máskép.

Továbbá föltétlenül szükségesnek tartanám, ha a szülők, valahányszor gyermekeik túlzott vagy túlnehéz feladattal állanak szemközt, ha ekkor *bizalommal fordulnának az intézet vezetőjéhez.* Az ilyen adatok alapján egyedül lehet csak valamely tantervnek jó vagy rossz voltát, valamely tanár esetleges hibáját megismerni, ha általános a panasz. Ha pedig a panaszok csupán egyesektől erednek, az inkább az illető tanuló gyengesége mellett bizonyítana, föltéve, hogy a minden esetben megejtendő nyomozás általános bajt nem derítene ki. *A német értesítőkben az igazgatók erre egyenesen fölhívják a szülőket,* kérve őket, hogy minden esetben bizalommal forduljanak az intézet fejéhez vagy az osztályfőnökhöz.

Ugyanezen feladat *háramlik az orvosokra is,* ha ilyenféle túlzott leczkefeladás tudomásukra jut. A társadalomtudományi társulatban

fölhozott esetek bizonyára nem hoztattak az intézetek tudomására, a mivel az illetők határozott mulasztást követtek el, akár, mintha a vízbe esőnek segítséget nem nyújtanának. Velem szemben csupán egy szülő orvos panaszkodott egyszer, hogy mily sokat adnak föl latinból 15-20 sort, míg az ő korában 4-5 sornál többet nem kaptak fel a piaristáknál. Utánajárva kiderült, hogy a latin nyelv változott tanításában rejlik a különbség, míg azelőtt ezt a 4-5 sort túhegyre szedték, főleg sokat grammatizáltak, addig most éppen, hogy a költő munkájával jobban megismerkedjenek, kevesebb súlyt helyeznek a grammatikai analízisre, hanem többet a szépségek megértésére.

Ismerve közönségünk huzalkodását az ilyenféle bejelentésektől, aggodalmát, hogy ezeket az illető tanárok rossz néven fogják venni, nem várok sokat a szülőknek egyenes fölhívásától sem. Nem tehetné-e az iskola ezen kérdést kutatás tárgyává akképen, hogy alkalmas esetekben a szülőknél egyenesen tudakozódik, milyenek a leczkék, mennyi időn át kell a gyermeknek tanulnia, jut-e másra is idő? stb. *Ezt a ez élt csak egy intelligens kapocs segítségével lehetne elérni iskola és szülői ház között, a mi csak az iskolaorvos lehet.* Már említettem, hogy a mulasztásokat iskolaorvosi ellenőrzés alá kell helyezni, a tanulók testi, szellemi és erkölcsi jövője érdekében. Ilyen látogatásai alkalmával tudomásul veheti a szülők panaszát, kérdezősködhetik a leczkékről stb.-ről, mindezekről pedig az intézet fejének kötelességszerűen referál, mint a ki egyedül van hivatva intézkedni. Iskolaorvosnak semmiféle puhatólási joga nincsen a tanárokkal szemben, de utasításai szerint fülébe jutott túlterheléseket köteles az igazgató tudomására hozni. Úgy az iskola, mint a tanulók érdekében levőnek tartottam mindent elkövetni, hogy egyik vagy másik ne károsodjék.

b) A nyelvek tanulása.

A túlterhelés sokszor létrejő, mert a szülők nem ritkán *különböző nyelvek* tanulásával fárasztják gyermeküket. Ideje volna már e kérdést szóvá tenni, nevezetesen mennyi nyelvet, melyiket és mikor tanuljon az ifjúság. E tekintetben semmiféle czéltudatosságot tapasztalni nem lehet, innét is a rettenetes sok kárba vesztett idő és fáradtság, a mit inkább szórakozásra kellett volna fordítani. Én arra a tapasztalatra jutottam – pedig elég sok nyelvet tanultam életemben, vagy hét élő, a két holt nyelven kívül, – hogy egy művelt embernek teljesen elégséges, ha 3 élő nyelvet tud; nagy fáradtságába kerül, míg ezt a 2 nyelvet, az anyanyelven kívül, úgy a hogy megtanulja. Itt látszik az angol és francia nép nagy előnye, mely elvből idegen nyelvet nem tanul. A francziak műveltebb része legfeljebb tanul még egy nyelvet vagy angolt, üzleti szempontból, olaszt, spanyolt a mi reá nézve igen könnyű, vagy németet katonai és tudományos szempontból. A német deák rendes tárgykép tanulja a nehéz francia nyelvet; a felette könnyű angol nyelv rendkívüli tantárgy és majdnem az egész ifjúság tanulja.

A kis svéd nemzet ifjai a németet az első gimnáziummal kezdik, később még a francia és angol nyelvet kapják, és ekkép a görögök egyszerre 6-féle nyelven tanulnak, a mi bizonyára sok. *Nálunk a magyar nyelven kívül a németet föltétlenül kell tanulnunk, marad tehát még lehetőség egy 3-ik nyelvre, mely lehet francia, angol vagy valamely nemzetiségi nyelv.* Nemzetiségi vidékeken föltétlenül megkívánnám a nemzetiségi nyelv megtanulását, annak csak részleges tudásával magyar intelligenciánk jobban boldogulna hazánkban és meg volna a lehetőség a határos országokba való hatolásra. Másutt pedig még mindig előnyt adnék a francziának, nem mintha nagyobb nemzet volna mint az angol, hanem mert több gyakorlatot kíván és mert a kelet felé szükségesebb. A kinek szüksége lesz az angolra, az nagyon gyorsan fogja azt elsajátíthatni, mert nincsen nálánál könnyebb nyelv. A kiejtést amúgy sem lehet egykönnyen elsajátítani, ebben a nehézség egyforma, bármelyik nyelvet vesszük elő. *Háromnál több élő nyelv tanulását csak olyan középiskolai ifjúnak tudnám megengedni, a ki határozottan nyelvtelhetség.*

c) A zene (zongora) és ének.

A másik tárgy a szülői ház részéről a *zene*, nevezetesen a *zongora*, a minek tanulása sok figyelmet, sok gyakorlatot és igen fárasztó egyenes ülést kíván, a mellett az eredmény rettenetes kevés. *Ha az iskola tudna csak olyan kevés eredményt fölmutatni, mint a zene tanulása, akkor talán senki sem szidná.* Meglett korában ugyan hány gyakorolja azt a zenét, a mit ifjúkorában tanult? Én nem vagyok ellensége a zenének, ellenkezőleg rendkívül sokra becsülöm, de ha valaki zenéhez való tehetség, sokszor éppen minden zenei hallás nélkül kényszerítve van azt folyton gyakorolni, azt nem tudom érteni. Annál kevésbbé, mert elhanyagolunk vele egy nemes zenei szervet, a *gégét*, melynek gyakorlása az *ének* által távolról sem kíván annyi fáradságot, sokkal de sokkal kevesebbe is kerül és mégis mindig kéznél van, nem úgy, mint a nehézkes zongora vagy a kényes hegedű. A mellett az ének segítségével fejlesztjük az élet fentartása szempontjából fő fontosságú szervünket a *tüdönket*, a mit ebben a tüdővész világban nagyon sokra kell becsülnünk. *A kik énekelni tudnak, azok ritkán szoktak kártyázni*, mert legkisebb unalom esetére nótára gyűjtanak és röpi az idő. Míg az énekelni nem tudó társaság, mert a hangszerek mindig rendelkezésre nem állanak, rögtön leül kártyázni. *Mily nehéz egy zenekart összehozni*, a melyben a társaság egy tetemes része résztvehet, rendszerint csak 1–2 játszik zenét, a többi hallgatja és unatkozik, gondolatában messze elkalandozik, vagy ha lehet, menekül. *Az ének csak úgy csábítja a hallgatókat a részvételre* és nem egy kártyatársaságot láttam fölbomlani, mert az egyik partner nem bírta megállani, hogy ő is ne énekeljen. Pedig a mi ifjúságunk nem tud énekelni, mert nem tanul; az a körülmény,

hogy az iskolában rendkívüli tárgyképen tanulják, sokat latban nem nyom, mert a ki csak teheti, szójuk előle haza, mert éhes vagy fáradt, vagy olvasni akar stb. Az országos tornaversenyen ismét volt alkalmunk meggyőződni, hogy ifjúságunk még a két hazafias dalt sem tudja. Még úgy sem vagyunk mint az angol, a ki a God save the Queent tudja legalább.

A kötelező énektanítás az iskolában, annak ápolása, fejlesztése az otthon a szülői ház részéről volna szerintem a jelszó, mely a szegényebb és gazdagabb ifjúságot egymáshoz közelebb is hozná, az énekben a jó hang adván tekintélyt is. A zongorázó gyermek akárhányszor fitymálva mondja szegény társának: Hát neked nincs zongoratanítód? Te nem tanulsz zongorázni? csakhogy felsőbbtségét mutassa, holott sokszor könnyeket hullat, mikor a zongorával kínozzák. Németországban az ének kötelező tantárgy heti 2 órában az alsóbb osztályokban, míg a felsők önként lépnek a dalárdába. Ezt szeretném minálunk is elérni.

d) Magánolvasmány.

Azon önkénytes munkák közül, melyet az ifjúság elvállal, a túlterhelés szempontjából számításba jő még *az olvasmány*. Minden gyermek szeret olvasni, csak a tárgya, az olvasmányok irány változik; csak úgy fálják a könyveket és azok mellett megfeledkeznek mindenről. Hazaérkezve, azonnal előveszik olvasmányukat, hivatják magukat még az ebédhez is, szidást kapnak miatta, mert többre becsülik a zongoránál vagy idegen nyelvnél, a játékot is képesek elhagyni és alvásra sem vágyódnak, míg a könyvet ki nem olvasták. Az iskola e tekintetben megteszi a kötelességét, gondoskodik könyvtárról az ifjúság Ízlésének és gondolkodó képességének megfelelő könyvekkel, szabályos időben kikölcsönzi azokat, nehogy túleröltessék magukat. De mert a szülői házban nem ügyelnek eléggé, igen gyakori, hogy – bár csak kéthetenként kapnak könyveket – egymás között kicserélik azokat. A legjobb munkaidejüket is ráfordítják és nem csoda, hogy mikor végtére a tanulásra kerül a sor, akkor már fáradtak, a munka nem izlik.

Rossz időbeosztás.

Mindezen részint az iskola, részint a szülői ház által a középiskolai tanulóra reárott, részint az ifjúság által önkényt elvállalt munka elvégzését illetőleg *a lehető legrosszabb beosztás áll fenn, azaz voltaképen a legtöbb családban semmiféle beosztás nincsen, minden ötletszerűen megy. A józan munkabeosztást első sorban gátolja az étkezés idejének a rendszertelensége – nem is szólva az idegességet fokozó, túlzott fehérje (hús) evésről és szeszivásról – és tudva azt, hogy délben föltétlenül bővebb ételfölvételre van szükség, a társadalomtudományi társaság igen nagy szolgálatokat tenne, ha az étkezés idejének egységes*

megállapításával foglalkoznék, mely minden foglalkozásra tekintettel volna, a legegyszerűbb munkásra, úgy mint a legnagyobb hivatalnokra, beleértve az iskolát is. Budapesten e tekintetben borzasztó állapotok állanak fön­n és legfőbb ideje volna ezek rendezésére törekedni. A mennyire én be tudom látni a kérdést, leghelyesebb lenne a főétkezést az esti órákba helyezni (gazdasági szempontból is), a mikor az egész családnak együtt kellene lenni, míg délre esnék a kisebb étkezés, mely a kazánt fűti ugyan, de azért a testet túlságosan el nem bágyasztja. Nem csupán az iskola terén élünk egy átmeneti időszakban, mint a társaság elnöke fényes megnyitó beszédében mondotta, hanem *minden tekintetben* és idő kell, míg ismét egy új életmód kifejeződik.

Az étkezésen kívül *alkalmazkodnia kell a gyermeknek a nyelv és zongoramesterekhez, a szülők társadalmi kötelességeihez, a szülők szórakozási vágyához. Azt, hogy egy anya gyermekét magányosan nem hagyja otthon, azt nagyon bölcsen teszi, de az nem helyes, hogy akkor megy el, a mikor a gyermeknek tanulni kellene. Aztán sokszor milyen nehéz viszonyok között kell a tanuló­nak munkáját végeznie!* Testvérei egymásután gyakorolják a zongorát; hogy milyen kín szellemi munkát skálajátszás közben végezni, arról tudnék mesélni. Vagy ha nem ezek játszanak, úgy megteszik a felnőtt családtagok, a kik unatkoznak vagy a kik szintén gyakorolják; igen gyakran megteszi a szomszéd is. A varrógép egyhangú zakatolása sem tartozik a tanulást előmozdító tényezők közé, valamint nem a kisebb gyermekek lármája, kik minden áron játszani akarnak, esetleg tanulni óhajtó testvérükkel és ha nem lehet, bögnek. Tessék most hozzávenni a tanuló kívánságát egy kis szórakozás után, egy kis labdajáték vagy télen korcsolyázás után, *nem csoda, ha elmúlik a nap és estére, vacsora utánra marad az iskolai munka, melyet fáradt testtel, fáradt észszel az éjszakai nyugalom rovására kell végezni és a mit a szülő megengedni kénytelen, mert belátja, hogy a leczkét meg kell tanulni.* Kevés szülő van azzal tisztában, hogy a gyermekének a különböző életkorokban mennyi alvásra van szüksége, honnét tudnák, hiszen ezen kérdéssel nem igen szoktunk törődni.

*A tanuló korának megfelelő pontos lefekvés­i idő, úgy hogy reggel ¹fe7-7-ig teljesen kialudhassa magát, alapföltétel állandó szellemi munka megbírására. Nagyobb ifjaknak alvásra 8-8½ óra kell, a középiskolát kezdőknek kell 9-9½ óra. Még az érettségi előtt álló ifjaknak is szünet nélkül azt prédikálom, aludjanak eleget, mert fáradt észszel nem tudnak alapos munkát végezni és mert ébrenlétre kényszerítve magukat, esetleg izgató italok segedelmével, ideg­zetüket tönkreteszik. Például fölhozom mindig saját tapasztalatomat szigorló orvoskoromból: azon társaim, kik naponta 14-15 órát tanultak és alig aludtak 4-5 órát, nem bírták az anyagot elsajátítani és sokszorosán buktak. Én részemről kijelentem, hogy legnagyobb munka esetében *sem győztem többet mint 7-7½ órai tanulást.* Akkor fejem*

kezdett fájni, melegem lett és hiába olvastam a könyvet, a betűket láttam, de nem a szavakat, azok értelméről pedig egyáltalán nem volt képzeletem.

Iskolámban tanulóim számára konsultálási időt rendeztem be, a midőn bármi tekintetben kérdést intézhetnek hozzám. *Ha megjelenik egy vérszegény, sápadt gyermek és szédülések miatt tornamentességet kér, első kérdésem mindig, mikor fekszik le és mikor kel.* Néha bizony különös dolgok kerülnek felszínre: egy kosztos tanuló le nem feküdhett, bármennyire álmos volt, míg valamennyi le nem feküdt és ágyát az ebédlő pamlagján meg nem csinálták. Nem egyszer tüdőgümőkór gyanújával keresnek föl és az alvási idő szabályozása, rendszeresítése legtöbbször meghozza a kívánt javulást.

Azonkívül még *rendes munkaidőt kívánnék a családokban rendszeresíteni, a mikor minden* láрма tilos, minden zavar a tanulni akaróktól gondosan távol van tartva. Ezen munkaidő tartama a legidősebb munkája szerint igazodjék, *legfeljebb 3 órát tegyen ki.* Ennyit kívánok, nem mintha azon meggyőződésben élnék, hogy ennyi idő kell általában, hanem legfeljebb legrosszabb esetben. Nem kételkedem, hogy a kisebbek hamarább végeznek leczkékjükkal, de azért nem szabad a csendet háborítani mindaddig, míg mindannyi el nem végezte a dolgát, legfeljebb óránként néhány perczen keresztül, szünetképen. Ha meg lesz engedve a maradék időnek felhasználása olvasásra vagy másféle csendes szórakozásra, vagy sétára, játékra, menésre, akkor mindegyik sietni fog. Elhinni azonban a fiatalabb tanulónak, hogy ő már tudja a leczkéjét, sohasem szabad. Kevés tanuló rendelkezik olyan veleszületett becsületes szorgalommal, melyben bízni lehet. A kikérdezésük mellőzhetetlen és csak a nagyobbakat szabad szármukra bocsátani. *Egy általános trickjükre a legkisebb tanulóknak vagyok bátor figyelmeztetni;* rendszerint a tegnapi leczkét mutatják meg, a mit persze tudnak és hibátlanul fölmondanak, mert ma is folyton hallották az iskolában. Sűrű kérdezősködés a tanároknál föltétlenül szükséges, a nyílt őszinteségre való szoktatáson kívül, viszont a tanárok kötelessége mindig pontosan megmondani, hogy a tankönyvnek milyen részlete van föl.

A feladott *leczkének biztos tudomásszerzése az egyetlen előnye a házitánítóknak,* no meg, hogy a gyermek akkor 1-2 órán át a könyv mellett ül. De vajjon tanul-e? az már más kérdés. Tanítóképeségük csekély lévén, sokszor fáradt testtel foglalkozván fiatalabb iskolatársukkal, az eredmény sem lehet valami fényes, annál kevésbbé, mert tekintélyük is alig valami. Mindenekelőtt a szülő feladata, a gyermeke előmenetelével törődni, azt rendszeres munkára oktatni, leczkéjének megtanulásáról meggyőződni. *Középisikolát végigjárt apának nem lesz nehéz, még akkor sem, ha időközben a módszer meg is változott: mindenesetre sokkal hasznosabb gyermeke jövője szempontjából, ha vele tüzetesen foglalkozik, az ilyen gyermek hálásabb is szülője iránt, mintha fizetett instruktorra bízta.*

Csati az első gyermeknél nehéz kissé beledolgozni magát, később már magától megy. Akárhány anya, fia kedvéért megbirkózott a latin nyelv titkaival; persze idegeskedni nem szabad.

De mi történjék azon esetben, ha a szülő nem képes vagy nem akar gyermeke előmenetelével törődni, vagy pedig otthon lehetetlen rendszeres munkaidőt beosztani? A legtöbb azt fogja válaszolni, hogy nem marad egyéb hátra, mint internátusba adni, a hol a napirend teljesen az iskolához alkalmazkodik és a melyet tanítással foglalkozó egyének vezetnek, legalább érteniök kellene hozzá. Bár több internátusnak vagyok orvosa, bár látom a rendes étkezési, munka és alvási időnek rendkívüli nagy hasznát, pedig azok is tanulnak zenét és nyelveket, bár lapasztalom, milyen jól esik a fiuknak, hogy egykorúak társaságát élvezhetik, a mi mind az idegekre rendkívül jótékonyan hat, a mi az idegesség legtöbbször veleszületett vagy velehozott hajlama ellen küzd, nekem ez még sem ideálom.

A családi élet fontosságáról áthatva azt tartom, hogy ha w tanuló otthon nem végezheti el kötelességét, a lehető minimális időre helyezzék el más alkalmasabb viszonyok közé. Ilyen volna a félinternátus, a midőn reggeltől-estig az iskolában vannak, ott étkeznek, minden munkát elvégeznek és hazajöve csupán a szórakozásnak, a a családi együttlétnek örvendhetnének. Nagy akadály e tekintetben étkezési rendszerünk a főétkezéssel dél idejében. Nincs is kilátás arra, hogy az állam mint iskolafentartó ezen nagy költséggel járó intézményt életbeléptesse. Részemről örülök, ha a vidékről a vasúttal bejáró tanulók számára sikerül egy ilyet létesíteni, kik a legmostohább körülmények között felelnek meg iskolai munkájuknak.

Nem marad más hátra, mint a magánkezdeményezésre bízni a délutáni tanfolyamok létesítését, melyet azonban nem az iskola tanárai vezetnének; különben mindjárt kész a vád érdekeltségük iránt. A költség a szülőre nézve nem nagyobb, mintha házitanítót tart. *Az előnyök lényegesek: kellő tanítóképességgel rendelkező felügyelet és vezetés mellett biztosan elsajátítják a leczkét, melyről jobban vannak tájékozódva, mint a szülői ház szükség esetén magyarázatot kapnak. Megvan a lehetőség a nyelvek együttes tanulására, együttes sétára, játékra, főleg ha megfelelő tág udvarral rendelkezik az ilyen tanfolyam.*

Befejezés; a tanév megnyújtása.

S mi legyen akkor, ha az általam javasoltak tekintetbe vételével sem sikerül a tanulók túlterhelését megszüntetni? Akkor nem marad más hátra, mint a névleges tanévből egy tényleges, valóságos tanévet csinálni, mely esetben a tanítás szeptember elsején kezdődne, 8-10-ike helyeit és június hó végéig tartana, holott manap átlag 10-én túl befejeződik, az összes szüneteknek alapos megrostálásával, de a napi óraszám csökkentésével maximum 5 órától 4 órára, alsóbb osztályokban 3-4 órára, vagy pedig a jelenlegi óraszám megtartásával, de egy

teljesen szabad köznap beékelésével. A hagyományos csütörtöki szünnap a francia iskolákban ma is megvan, sőt Benda szerint külön feladatok számára Angliában, Franciaországban és Elzászban külön napokat tűznek ki. Ezen átalakítása a tanítási időnek azonban az egész tanterv átdolgozását kíváná.

Törekvésem volt kimutatni, hogy a túlterhelés nem csupán a középiskolák rendszerében leli okát, hanem azon *általános átmeneti állapotban*, a melyet minden téren észlelhetünk és tapasztalhatunk.

Okulva azon tényből, hogy ott, hol a tanuló munkabeosztása az iskolának megfelel, első sorban az internátusokban, hogy ott legkevésbé észlelhető a túlterhelés, legritkábban üti föl fejét az idegesség, hasonló idegcsillapító életmód, rendszeres munka föltételeinek megszerzésére szeretném a szülői házat serkenteni azon távolabb fekvő cél állandó szemmel tartásával, hogy egy *egységes, mindenféle kívánalmaknak lehetőleg legjobban megfelelő napirendre törekedjünk*. Ha sikerült kimutatnom vagy legalább sejtetnem, hogy a középiskolai tanulók *túlterhelésének problémája voltaképpen egy része az egész társadalmi kérdésnek, akkor feladatommak eleget tettem*.

Panasz túlterhelésről azonban mindig volt és mindig lesz. A tanításban az erőt meghaladó mérték ellen felszólaltak már Plutarch, Melanchton, Nagy Frigyes, Rousseau, Hufeland, Frank Péter. A mi századunkban a németeknél Lorinseren kívül a francia *Ladrade* küzdött a *Education homicide* ellen.

Arról biztosíthatom a tisztelt közönséget, hogy a magyar tanügyvezetői, Tréfort, Csáky, Wlassics, Berzeviczy miniszterek, úgyszintén a középiskolai ügyosztály régebbi vezetői, Klamarik, Hóman és jelenlegi vezetője Boncz Ödön, mindig a legnagyobb odaadással dolgoztak és dolgoznak a magyar kultúra érdekében. A magyar középiskola tanári kara sem fél a kritikától, ha az igazságos, ha az nem egyoldalú. De éppen a tanulók ideges hajlamának legyőzése végett és nemzetünk jövője érdekében *egy cél tudatosan dolgozó, erősen fegyelmezett középiskolát kívánok, mely a feladott jelszókkal nem törődve csendes nyugalommal végzi munkáját és körültekintéssel alkalmazkodik a váltakozó társadalom váltakozó viszonyaihoz*.